

‘Wat zullen de kinderen lezen?’

Een sociaalkritische en feministische invulling van goede kinderliteratuur

CHRISTOPHE VERBRUGGEN
docent vakgroep
Geschiedenis, UGent

JULIE CARLIER
postdoctoraal
onderzoeker FWO
vakgroep Geschiedenis,
UGent

In 1899 publiceerde de Nederlandse feministe en pedagoge Nellie van Kol in het tijdschrift ‘De Gids’ het ophefmakende en invloedrijke essay ‘Wat zullen de kinderen lezen?’. Haar ideeën waren in Nederland en België een belangrijke impuls om een eeuwenoud debat aan te zwengelen over de eisen waaraan kinderboeken zouden moeten voldoen. Al voor de Eerste Wereldoorlog kreeg van Kol vrij veel weerklank in Gent, met name bij de feministes rond Céline Dangotte. Zij richtten in 1909 een kinderbibliotheek op. Het idee daarvoor kwam overgewaaid uit de Verenigde Staten en entte zich op een lokaal netwerk van verenigingen, ideologieën en praktijken. In deze bijdrage focussen we op de invulling die goede kinderliteratuur kreeg. De Gentse kinderbibliotheek stelde een reeks criteria op waaraan een goed kinderboek moest beantwoorden. Vervolgens werden de boeken aan de hand van die criteria beoordeeld en getoetst. Die beoordelingen zijn bewaard gebleven en geven een inzicht in de manier waarop de theorie omgezet werd in de lees- en recensiepraktijk. Ten slotte besteden we ook aandacht aan een aantal andere initiatieven die genomen werden om kinderen anders en beter te laten lezen, met name het tijdschrift het ‘Asselsch Blad’, dat een bijlage had voor kinderen, en de prentenboekenreeks Collection du Petit Artiste die Dangotte uitgaf (1917-1918). Onder meer Leon Spilliaert publiceerde in die reeks, maar dat werd nooit eerder als een kunsteducatief experiment geduid.

◀ Detail van de cover van *Hapjes en Brokjes uit Ons Blaadje*, 1896. (Amsab-ISG, Gent)

In haar in 2009 verschenen roman *The Children's Book*, vertaald als *Het boek van de kinderen*, vertelt de Britse schrijfster A.S. Byatt het verhaal van twee families waarvan de paden kruisen. De eerste is een arme familie van pottenbakkers die zonder het goed te beseffen opgaat in de arts-and-craftsbeweging. Aan de andere zijde van het sociale spectrum vinden we het welgestelde gezin van schrijfster Olive Wellwood. Ze schrijft kinderromans en is lid van de Fabian Society. De pottenbakker en de kinderschrijfster zijn niet de enige centrale figuren in het boek die een eigen boodschap brengen. Het laat A.S. Byatt toe verschillende verhaallijnen samen te brengen: kunst, politiek, economie, feminisme, socialisme, een veranderende seksualiteit ... Byatt had naar eigen zeggen een Exceldocument nodig om alle personages en de ideeën waarvoor ze stonden uit elkaar te houden.¹ Het eindresultaat is zoals elke sociaal-culturele geschiedenis van de belle époque hoort te zijn: kronkelig, onrustig, maar zonder de teleologie van de loopgraven. Haar boek is vergelijkbaar met het al even meeslepende non-fictieboek dat Philipp Blom over de eeuwwisseling schreef, *De duizelingwekkende jaren. Europa 1900-1914*. 'De moderniteit verrees niet maagdelijk uit de loopgraven bij de Somme. Al ruim voor 1914 had zij de geest en het leven van de Europeanen stevig in haar greep', schrijft hij terecht.² De maatschappij was open en niemand wist hoe de samenleving er in de toekomst zou uitzien door de snel opeenvolgende wetenschappelijk-technologische, economische en culturele innovaties. Bovendien stonden ook de bestaande sociale verhoudingen onder druk.

De protagoniste in *The Children's Book* is gebaseerd op de Engelse kinderschrijfster Edith Nesbit (1858-1924). Ze was een van de eerste leden van de Fabian Society, een in 1884 opgericht genootschap van sociaalprogressieve schrijvers en intellectuelen.³ Ze deed er letterlijk en figuurlijk afstand van haar Victoriaans korset. Ook in continentaal Europa legden een aantal vrouwen een vergelijkbaar intellectueel parcours af. Met name in Nederland zijn de auteurs Nellie van Kol (1851-1930) en Nienke van Hichtum (1860-1939) prima voorbeelden.⁴ In Vlaanderen is het een jongere generatie vrouwelijke intellectuelen die in de *nébuleuse réformatrice*⁵ van de belle époque de openheid en kronkelige cultuurhistorische vooroorlogse paden incarneren en van kinderliteratuur de inzet maken van sociaal engagement. In België ondernam een groepje Gentse feministes met als centrale figuur de 'culturele entrepreneur' Céline Dangotte (1883-1975), verschillende pogingen om andere en betere literatuur tot bij de kinderen te brengen. Een van de middelen hiervoor was de oprichting van een van de eerste Europees-continentale kinderbibliotheken.⁶

Die 'moderne' kinderbibliotheken naar Angelsaksisch voorbeeld onderscheidden zich van andere bibliotheken doordat ze een collectie voor kinderen aanboden in een afzonderlijke, speciaal daarvoor ingerichte ruimte. Dergelijke bibliotheken deden ook een beroep op een gespecialiseerde staf en organiseerden specifiek op kinderen afgestemde activiteiten zoals leesuur. Een laatste belangrijk kenmerk was de samenwerking met aanverwante, educatieve en sociale voorzieningen voor jongeren.⁷ Het Angelsaksische model veroverde tijdens het interbellum continentaal

Europa, inclusief de Scandinavische landen. In meerdere opzichten was het ook bepalend voor de verdere evolutie van openbare bibliotheken in het algemeen.⁸ Met de steun van het door Amerikaanse filantropen gesponsorde Book Committee on Children's Libraries werden na de Eerste Wereldoorlog onder meer in Brussel en in Parijs bibliotheken opgestart. Ze kregen de naam Heure Joyeuse ('Happy Hour').⁹ De Angelsaksische invloed liet zich echter al gelden voor de Eerste Wereldoorlog. De eerste kinderbibliotheken in Duitsland (1908), Zweden (1911) en Nederland (1912) werden opgericht naar Angelsaksisch voorbeeld. De Zweedse kinderbibliotheek zou er gekomen zijn na een studiereis die pedagoge Valdrif Palmgren (1877-1967) maakte in de Verenigde Staten, in Nederland kwam die er na een studiereis van Annie Gebhard naar Groot-Brittannië. Ook in Duitsland golden de Amerikaanse en Engelse kinderbibliotheken als voorbeeld.¹⁰ Telkens waren het vrouwen die de pioniersrol op zich namen. Het internationale netwerk waarin de Gentse kinderbibliotheek in 1910 gestalte kreeg, bespraken we in een eerder artikel.¹¹ We concludeerden daarin dat het Amerikaanse model van kinderbibliotheken niet zomaar werd gekopieerd, maar zich entte op sociaalkritische en feministische ideeën en idealen. In deze bijdrage hernemen we die argumentatie deels, maar focussen we vooral op het lokale netwerk waarin het initiatief was ingebed en op de toenmalige visie op goede kinderliteratuur.

'À l'étranger et conséquences gantoises': de Gentse kinderbibliotheek¹²

De geschiedenis van de kinderbibliotheek in Gent start in 1905, het moment waarop een aantal vrouwen zich groepeerden in De Flinken, een 'vriendinnenclubje' opgestart door een aantal (oud-)leerlingen van de Gentse École Professionnelle. Onder hen ook Céline Dangotte, dochter van de uitbater van een decoratiezaak. Een sociaal heterogeen gezelschap van naaisters, bedienden, oud-leerlingen van het Instituut de Kerchove en vooral onderwijzeressen, ontmoetten elkaar op regelmatige basis om maatschappelijke hangijzers te bespreken, over (feministische) literatuur te praten, hun talenkennis te onderhouden en elkaar te stimuleren in zelfstudie.¹³ Terwijl ze *De Internationale* zongen, trokken ze geregeld naar de meersen rond Gent voor een stevige wandeling. Het platteland opzoeken, paste in het vigerende gevoel van onbehagen in de verpauperde industriestad Gent.

Niet lang na een bezoek aan de Nederlandse anarchistenkolonie in Blaricum richtten een aantal Gentse studenten, onder wie de later als wetenschapshistoricus beroemd geworden George Sarton, het genootschap Reiner Leven op. Onder het motto 'la fraternité entre les sexes', ook de titel van een van hun manifesten, verbroederden de leden van Reiner Leven met De Flinken.¹⁴ Reiner Leven en aanverwante verenigingen en activiteiten waren exemplarisch voor wat vandaag wordt aangeduid als *Lebensreform*. Onder die koepel kwam een interactie tot stand tussen vegetarisme, natuurgeneeskunde, naturisme, reformpedagogiek ... Dezelfde tendens tot verstrengeling van sociale en educatieve hervormingsbewegingen is ook waarneembaar in Duitsland en Nederland.¹⁵ Meer dan de mannelijke leden

van Reiner Leven, trachtten De Flinken idealen als vegetarisme en co-educatie bij een breed publiek te verspreiden. Een voor de hand liggende optie was om in het onderwijs en opvoeding in te grijpen. Het waren voornamelijk de idealen van Reiner Leven die het Amerikaanse bibliotheekvoorbeeld transformeerden in een origineel Gents model.

Onderwijs en opvoeding waren ook speerpunten van de Gentse Vrouwenbond, die Rosa De Guchteneere oprichtte in 1906 en waartoe ook Céline Dangotte en Victoire Ledewyn van De Flinken toetraden.¹⁶ Ze stichtten een atheneum dat als doel had meisjes klaar te stomen voor universitair onderwijs. Een van de vele opties die op tafel kwamen, was om een Toynbee Hall, die ze hadden gezien op een van hun vele studietrips naar het buitenland, op te starten. Daarin zouden volwassenen én kinderen van alle rangen en standen kunnen verbroederen.¹⁷ In 1909 kregen ze nieuwe inspiratie, deze keer door een lezing bij te wonen van Omer Buysse, directeur van de Université du Travail in Charleroi. Hij bracht in de Cercle Artistique en later op de dag in de loge La Liberté verslag uit van zijn reis naar de Verenigde Staten, waar hij het onderwijssysteem bestudeerde.¹⁸ Hij had er vastgesteld dat arbeiders in hun werk dezelfde vreugde vonden als kunstenaars, artsen en advocaten. Dat had alles te maken met de educatie die vrouwen, mannen én kinderen kregen.¹⁹ Van de kinderbibliotheken onthield Buysse dat ze een succesvol middel waren voor socialisatie binnen de moderne samenleving.²⁰ In Pittsburgh had hij een gesprek met Frances Olcott, hoofdbibliothecaris en directeur van de Training School for Children's Librarians, een onderdeel van de Carnegie Library School.²¹ De bibliothecarissen in opleiding kregen er niet alleen de gebruikelijke vakken, maar ook de geschiedenis van kinderliteratuur, psychologie en pedagogiek. Die specifieke combinatie van expertises onderscheidde het vak 'kinderbibliothecaris' van aanverwante beroepen.

Na de passage van Buysse pikte de pedagogische sectie van de Gentse Vrouwenbond het idee op om een kinderbibliotheek op te richten.²² Overeenkomstig met het nieuwe Angelsaksische model, was gespecialiseerd personeel bij de aanvang onontbeerlijk. Maria De Vriese, een bediende in de zaak van de ouders van Dangotte en lid van de Gentse Vrouwenbond, werd na een examen als leerlinge aanvaard in Pittsburgh.²³ Ze kreeg er het gezelschap van studenten uit Denemarken, Engeland en Noorwegen.²⁴ In de veronderstelling dat die leerlingen effectief terugkeerden uit Pittsburgh, kunnen we besluiten dat dit opleidingsinstituut nog voor de Eerste Wereldoorlog een rol van betekenis heeft gespeeld in de verspreiding van het innoverende bibliotheekmodel in Europa. In *Vooruit* werd de onderneming van De Vriese alvast hoog ingeschat: 'Mogen haar initiatief en haren moed tot voorbeeld dienen.'²⁵

Op basis van de rapporten van Buysse en De Vriese werden de statuten van de kinderbibliotheek opgesteld. Uitgangspunt was dat er geageerd moest worden tegen 'la paresse intellectuelle, car en général le Belge lit peu ou pas [...]. [E]n habituant l'enfant à se servir du livre, à l'aimer, à le comprendre, on développera son intel-



De leeszaal van de Gentse kinderbibliotheek. (Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte)

lectualité.'²⁶ De Gentse Vrouwenbond wilde zo veel mogelijk fondsen verzamelen om de kinderbibliotheek te laten uitgroeien tot een initiatief dat 'toutes les classes de la société' bereikte. Voorzien van een diaprojector met foto's van Amerikaanse voorbeelden organiseerde ze in tientallen verenigingen lezingen met als doel een institutioneel draagvlak te creëren. De Socialistische Vrijdenkersbond, de vrijzinnige Ligue de l'Enseignement en de onderwijzersvereniging van de Gentse stadsscholen wierpen zich op als loyale partners, wat meteen de vele lovende artikelen in *Vooruit* verklaart. Hoofdredacteur Aimé Bogaerts had in elk van die verenigingen een vinger in de pap.²⁷ Ook enkele afdelingen van de Socialistische Vrouwenvereniging en de coöperatie gaven financiële steun.²⁸ Edward De Vynck jr., zoon van een progressistische vriend van Anseele die de overstap had gemaakt naar de Belgische Werkliedenpartij, reageerde al even enthousiast.²⁹ Hij trad ook toe tot het bestuur.

Een belangrijke coalitiepartner werd het Algemeen Nederlands Verbond (ANV). De Gentse vrouwenafdeling daarvan zou de verspreiding en de bevordering van kinderliteratuur al in 1899 in haar statuten geschreven hebben.³⁰ De jonge Rosa De Guchteneere leidde die afdeling. Pas toen De Guchteneere met De Flinken de Gentse Vrouwenbond had opgericht, werd het voornemen van de vrouwen van het ANV in de praktijk omgezet. De grootste financiële impuls ten slotte, kreeg de kinderbibliotheek van de bonden van oud-leerlingen van het stedelijke onderwijsnet.

In 1909 richtte de Gentse Vrouwenbond een Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken op. Onder meer Hippoliet Meert, leraar en stichter van het ANV, werd bestuurslid. De Gentse vrouwen kozen voor een aparte, neutrale organisatie om elke zweem van partijdigheid te vermijden. In de praktijk bleef ze echter bijna volledig in handen van een aantal leden van de Vrouwenbond, meer in het bijzonder De Flinken.³¹ Katholieke verenigingen bleven afzijdig, al werden ze in de propagandafase nadrukkelijk gesolliciteerd. Van liberale zijde kwam enkel (financiële) steun van



Uitstap van De Flinken en Reiner Leven met de Asselse kinderen, ca. 1907-1908.
Links: George Sarton en Raymond Limbosch. Vierde van rechts: Céline Dangotte.
(AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

het Van Crombrughe's Genootschap, het Willemsfonds bleef langs de zijlijn. Het wijdvertakte bibliotheeknetwerk van zowel het Davidsfonds als het Willemsfonds voorzag nochtans geen speciaal programma voor kinderen. In het Willemsfonds werd pas vanaf 1910 echt aandacht besteed aan kinderliteratuur. Het maakte toen plannen om een wedstrijd voor kinderboeken uit te schrijven.³² De kinderbibliotheek kreeg wel de steun van een aantal protagonisten van het Willemsfonds. Paul Fredericq werd bestuurslid van de Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken en wierp zich op als fondsenwerver, dit overigens zonder veel succes.³³

Om fondsen te werven, werden tijdens de carnavaldagen volksfeesten georganiseerd. De Harmonie van Vooruit, liberale en socialistische turnbonden, de socialistische Nellie's Kring en het koor van het Van Crombrughe's Genootschap luisterden die feesten op. Vooral socialistische en liberale verenigingen zorgden dus voor het draagvlak. De schepen van Onderwijs Felix Cambier, een progressief-liberaal die de kant van de Belgische Werkliedenpartij gekozen had, maakte kredieten vrij voor een lokaal en meubilair in de Geitenstraat, in een arbeidersbuurt buiten de Brugse Poort. In een aanpalend pand timmerde Herman Thiery in 'zijn' lagere stadsschool gestaag aan zijn pedagogisch project en pionierde hij in natuureducatie.³⁴ De drijvende krachten achter de kinderbibliotheek en Herman Thiery deelden een

belangrijke inspiratiebron, met name de Nederlandse reformpedagoog Jan Ligthart (1859-1916).³⁵ Hij ontwikkelde de methode van het aanschouwelijk onderwijs en schreef zelf ook een aantal verhalen voor kinderen.

Op 24 januari 1910 opende de kinderbibliotheek haar deuren. Het was een overdonderend succes. Er kwamen 187 kinderen opdagen voor 72 zitplaatsen. De organisatoren zagen zich genoodzaakt het reglement aan te passen. Enkel kinderen uit gezinnen waarin ook de moeder werkte werden toegelaten.³⁶ Het succes bleef duren. Gemiddeld kwamen elke avond 45 jonge lezers naar de bibliotheek in de Geitenstraat. Voor het systeem waren veel vrijwilligers nodig en de Maatschappij telde slechts 21 actieve leden. Praktisch was dit zo goed als onmogelijk. Daarom werd Elvire De Zutter aangesteld als vast en bezoldigd medewerkster.³⁷ De aanwezigheid van een onderwijzer(es) was noodzakelijk zodat de kinderen hulp konden krijgen bij hun huiswerk. Daarnaast waren er elke dag nog twee andere begeleiders van dienst. Ook de echtgenoot van Céline Dangotte, Raymond Limbosch, werd ingeschakeld. Hij berichtte er enthousiast over aan een vriendin.³⁸ Net zoals veel van zijn intellectuele generatiegenoten dweepte hij met de Spaanse anarchistische pedagoog Ferrer. Zijn rationele onderwijsvisie ging uit van een integrale opvoeding: moreel, fysiek en intellectueel. Het uiteindelijke doel was een klasseloze samenleving. Voor Limbosch was de bibliotheek het moment waar hij al zo lang op wachtte: de praktische omzetting van de pedagogiek van Ferrer.

In de publicaties en jaarverslagen werd gezwegen over mogelijke inspiratiebronnen, maar de fundamentele 'kindgerichte' aanpak waar de reformpedagogen voor stonden, werd integraal in de dagelijkse werking van de bibliotheek toegepast. Er werd gestreefd naar een harmonieuze ontwikkeling van het kind door aandacht te schenken aan muzische en dramatische vorming. In tegenstelling tot het traditionele onderwijs werd niet er uitgegaan van leeftijd om groepen op te delen. De lectuur werd geregeld onderbroken door gymnastische oefeningen. Een fleurige en warme inkleding van de lokalen werd als strikt noodzakelijk ervaren. Na een tijd mochten de kinderen zelf hun keuze maken: 'na korte tijd wordt men zelve hun leidraad'.³⁹ Misschien was de meest non-conformistische aanpak wel die van de co-educatie.⁴⁰ Jongens en meisjes werden samen opgevangen, al verwees geen enkele publicatie of reglement hier expliciet naar. Die manier van werken sloot naadloos aan bij het feministisch manifest van Reiner Leven, dat opriep tot een verbroedering van de seksen. De kinderbibliotheek wilde een totaalpakket aanbieden dat toegespitst was op de individualiteit van het kind. Toch bleek een integraal buitenschools programma niet te realiseren, het huiswerk van sommige kinderen nam te veel tijd in beslag waardoor ze niet meer toekwamen aan de kern van de zaak: lezen.⁴¹ Vanaf 1911 liet men deze dagdagelijkse werking varen, want veel van de vrijwilligers hadden inmiddels andere engagementen of zwermden uit over Europa. Een bijkomende reden om het totaalpakket te herzien, was de opening van een tweede filiaal in 1912, opnieuw in een arbeidersbuurt.⁴² De kinderbibliotheek werd nu ingeperkt tot een uitleendienst en een tweewekelijks leesuur.⁴³ Dit *story hour*, dat Omer Buysse

omschreef als 'le produit nouveau et assez imprévu du féminisme américain'⁴⁴, was nog een ander element van het nieuwe Angelsaksische bibliotheekmodel dat in Gent werd geïntroduceerd.

De wetenschappelijke benadering van de begeleiding was een laatste belangrijke innovatie. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek namen zich voor jaarlijks een uitgebreid verslag te publiceren met gedetailleerde lezersstatistieken. In het onderwijstijdschrift *Minerva* werd de internationale gemeenschap van onderwijsvernieuwers op dit voornemen geattendeerd. Ze zagen in de publicatie van de jaarverslagen een belangrijk pedagogische meerwaarde.⁴⁵ Door statistieken bij te houden, zouden ze de productie en distributie van kinderliteratuur beter kunnen afstemmen op het kind zelf. De Gentse vrouwen waren niet de eersten om voor die wetenschappelijke en kindgerichte aanpak te kiezen. Twee jaar eerder had een andere Gentse onderwijsvernieuwer die zich achter het kinderbibliotheekproject geschaard had, Juliaan Varendonck (1879-1924), een studie gepubliceerd waarin hij door middel van een omvangrijke steekproef het leesgedrag en de voorkeuren van leerlingen uit het Gentse stedelijke onderwijs bestudeerd had. Varendonck, een vroege leerling van Sigmund Freud⁴⁶, en later een medestander van Hendrik de Man in de Centrale voor Arbeidersopvoeding, besloot zijn studie met een pleidooi om meer sprookjes aan te bieden om zo de fantasie van kinderen te stimuleren.⁴⁷ Tegelijkertijd onderstreepte hij nogmaals het belang om vanuit de leefwereld en de interesse van de kinderen te vertrekken: een moeilijk evenwicht. Céline Dangotte bevestigde dat het de kinderen zelf zouden zijn die hen konden leiden naar de juiste keuzes. Wie anders dan de kinderen zelf waren in staat om te weten welke boeken het best beantwoordden aan hun nieuwsgierigheid en mentale behoeften?⁴⁸ Die verregeande toepassing van reformpedagogische principes was revolutionair voor die tijd.⁴⁹

Het baanbrekende sociale en reformpedagogische initiatief van de Gentse vrouwen hield uiteindelijk al aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog op te bestaan. Ontoereikende financiële middelen, een gebrek aan overheidssteun en het besluit van het Gentse stadsbestuur om het zorgvuldig ingerichte leeszaaltje in de Geitenstraat opnieuw tot een gewoon klaslokaal om te vormen, deden de kinderbibliotheek de das om.⁵⁰

Het bredere historische belang van het kortstondige Gentse experiment schuilt niet alleen in de introductie van het Angelsaksische bibliotheekmodel, maar ook in de innoverende literatuurkritiek die er werd ontwikkeld.

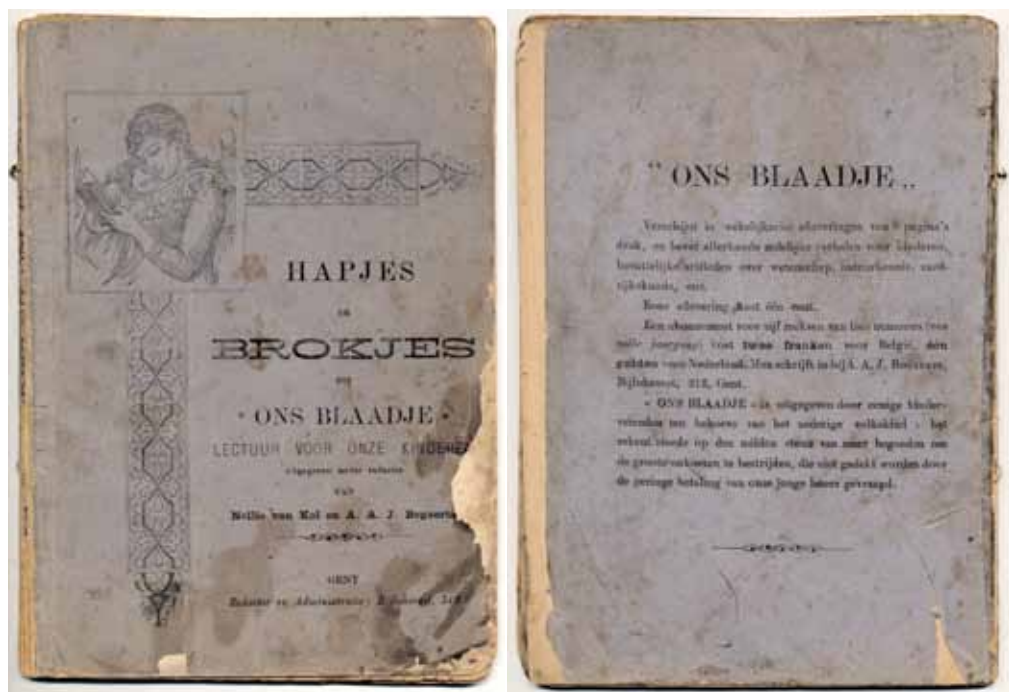
'Aangenaam, nuttig en waar': een feministische interpretatie van de *Kunsterziehungsbewegung*

Meestal wordt Hendrik van Tichelen (1883-1967), een Vlaamse jeugdschrijver met een liberaal profiel, gezien als de spilfiguur in de ontvoogding van de Vlaamse kinderliteratuur vanaf het interbellum.⁵¹ Van Tichelen maakte deel uit van een militante groep intellectuelen die de drijvende kracht was achter de Antwerpse afdeling van de Internationale Vereeniging voor de Rationeele Opvoeding van het Kind. Die groep startte in 1910, op het moment dat in Gent de deuren van de kinderbibliotheek openden, een 'nieuwe school'. Binnen het concept van de integrale opvoeding besteedde ze veel aandacht aan kinderliteratuur. Van Tichelen nam het voortouw om een bibliotheek voor de kinderen van de leden van de vereniging op te richten en publiceerde recensies van kinderboeken en kortverhalen in het tijdschrift *De Nieuwe School*. Later werd dat een afzonderlijke bijlage voor kinderen, onder de naam *Ons Kleine Volk*.⁵² Volgens van Tichelen moest de vorm van het kinderboek overeenstemmen met de intellectuele leeftijd van het kind. De vraag was niet of stijl van primair of secundair belang was: de vorm was de manier waarop de inhoud gepresenteerd werd en zo bepaalde de vorm of het boek aanvaard zou worden of niet. De inhoud van het boek moest in essentie 'waar' zijn, ethisch in de breedste zin van het woord, humanitair en neutraal, schreef hij in zijn invloedrijke studie in 1928.⁵³

In een onderzoek naar de historiografie ter zake besloot Rita Ghesquière dat kinderliteratuur nog meer dan literatuur voor volwassenen het product was van internationale modellen en uitwisseling.⁵⁴ In het werk van Van Tichelen weerklinken duidelijk echo's uit *Wat zullen onze kinderen lezen?*, het toonaangevende essay dat Nellie van Kol in 1899 publiceerde in *De Gids*.⁵⁵ Nellie van Kol (1851-1930) was een voormalig leerkracht en gouvernante in Nederlands-Indië en de echtgenote van de prominente Nederlandse sociaaldemocraat Henri van Kol. Gedurende de jaren 1880 en 1890 woonde het koppel van Kol geruime tijd in België, waar het actief participeerde in de socialistische beweging. Samen met de Gentse socialistische textielarbeidster Emilie Claeys richtte Nellie van Kol in 1893 de radicaalfeministische Hollandsch-Vlaamse Vrouwenbond en het tijdschrift *De Vrouw* op. In 1896 begon ze in samenwerking met de Gentse socialistische leerkracht en journalist Aimé Bogaerts (1859-1915) *Ons Blaadje*, een tijdschrift voor kinderen, en ontloopte zich onder de naam Nellie tot een erg productieve kinderauteur.⁵⁶

Van Tichelen was echter niet de enige Vlaming die zich liet inspireren door de visie van van Kol. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek ontwikkelden al voor de Eerste Wereldoorlog een gelijkaardige visie op kwaliteitsvolle kinderliteratuur.

De Gentse Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheeken richtte een 'bestendige boekencommissie' op, om elk boek te beoordelen volgens een vooraf bepaalde waardemeter. Die werd gepubliceerd in het *Asselsch Blad* (zie verder) en de *Gazette van Gent*.⁵⁷ De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek waren zo de eersten in België om vanuit niet-confessionele hoek een uitgebreide visie op kwaliteitsvolle kinder-



Cover en achterflap van *Hapjes en Brokjes uit Ons Blaadje*, Gent, 1896. (Amsab-ISG, Gent)

literatuur te formuleren.⁵⁸ Een goed boek moest aan drie algemene voorwaarden voldoen: het moest 'aangenaam, nuttig en waar zijn', criteria die nauw aansloten bij die van de Angelsaksische voorbeelden: *literary quality*, *child appeal* en *good values*.⁵⁹ De belangrijkste inspiratiebronnen voor de Gentse waardemeter waren echter uit Nederland afkomstig. De boekencommissie gebruikte de recensies van de Nederlandse Kinderbond en van de vermaarde literatuurcriticus J.W. Gerhard. Dat was een Nederlandse vertegenwoordiger van de Duitse *Kunsterziehungsbewegung*, of beweging voor kunstopvoeding, die de nadruk legde op esthetische criteria voor goede literatuur.⁶⁰ De 'kunstzinnige' opvoeding was een wezenlijk onderdeel van de reformpedagogiek.⁶¹ J.W. Gerhard, de broer van de Nederlandse socialistische leider Adrien Henri Gerhard, was een leraar, publicist en vroege medestander van de Nederlandse radicale feministe Wilhelmina Drucker (1847-1925).⁶² Onder het pseudoniem Silvia publiceerde hij in 1888 *De vrouw in de maatschappij*, een pamflet over vrouwenrechten, en verzorgde hij in 1891 de Nederlandse vertaling van August Bebel's *De vrouw en het socialisme*.⁶³ Dit waren vanzelfsprekend uitstekende adelbrieven voor de Gentse vrouwen.

Voor de *Kunsterziehungsbewegung* waren in de ideale kinderliteratuur waarheid en schoonheid met elkaar verweven. De Duitse school vond ook aanhangers in België

en Nederland en raakte verbonden met de arts-and-craftsbeweging, geïnspireerd door de Britten John Ruskin en William Morris. In België en Frankrijk transformeerde arts and crafts in art nouveau. Art nouveau, een term geïntroduceerd in Brussel in de eerste helft van de jaren 1880, betekende niet enkel een nieuwe kunst, maar ook een nieuwe samenleving, gemaakt door en voor het volk. Zowel de Britse arts and crafts als haar Belgisch-Franse evenknie benadrukte het esthetische als een tegenmacht voor de ontaarde industriële samenleving. In België floreerden dergelijke inzichten vooral in het tijdschrift *L'Art à l'école et au foyer* (1906-1914) en in de vereniging met dezelfde naam, die het doel had om kunst te populariseren en kunstonderwijs te stimuleren.⁶⁴

De beweging voor de integratie van kunst in de opvoeding bracht sociale hervormers met sterk uiteenlopende politiek-ideologische achtergronden samen: reactionaire katholieken, progressieve liberalen en sociaaldemocraten. Ook enkele schrijvers waren erbij betrokken. Hoewel de Duitse *Kunsterziehungsbewegung* een onmiskenbare invloed uitoefende, waren er grote verschillen in de onderliggende motivaties voor het belang dat aan het esthetische werd gehecht – motivaties die soms zelfs lijnrecht ingingen tegen de oorspronkelijke Duitse principes. In een bijdrage over katholieke kinderliteratuur stellen Christens e.a. dat de toegenomen aandacht voor schoonheid gezien moet worden als een aanvullend criterium om het morele effect van het boek te vergroten.⁶⁵ Ook Kay Vandergrift merkt op dat esthetische en educatieve doelstellingen in de praktijk van de Amerikaanse kinderbibliotheken niet los van elkaar gezien kunnen worden.⁶⁶

Al even belangrijk voor de ontwikkeling van (visies op) kinderliteratuur waren de reformpedagogische pleidooien voor een kindgerichte praktijk. In het Belgische literaire veld waren slechts weinig auteurs geïnteresseerd in kinderliteratuur, laat staan dat ze vertrokken vanuit de leefwereld van de kinderen. De Vlaamse auteur en toekomstig theaterpedagoog Herman Teirlinck (1879-1967) was een uitzondering. In 1906 schreef hij:

'Laat u niet wijsmaken dat een kunstig boek niet in het bereik der kinderen liggen kan, dat een vertelset of eene prent zich van alle kunst vrij moet maken om voor kinderen genietbaar te zijn [...] de schoonheid, dus het nut, van een kinderboek ligt in den graad van kinderkennis waarmee het verzonnen is en uitgevoerd. Een goed auteur voor de kinderen is dan tezelfdertijd een fijn psycholoog, paedagogisch ontwikkeld, of een teergevoelig kunstenaar, sterk-intuïtief aangelegd.'

Waarna een reeks voorbeelden volgden. Hij eindigde met te zeggen: 'In België is, tot mijn spijt, niemand te noemen.'⁶⁷ Teirlinck vermeldde geen inspiratiebronnen, maar een paar weken voordien had hij wel aanvaard om een Nederlands boek van J.W. Gerhard te recenseren in zijn tijdschrift *Vlaanderen*. Teirlinck ontleende zijn kindgerichte opvattingen over kinderliteratuur deels aan Gerhard. In 1905

fulmineerde J.W. Gerhard tegen de bestaande literatuur, omdat daarin waarheid en schoonheid ontbrak. Bovendien kon een goed kinderboek voor Nederlandse kinderen volgens hem enkel door een plaatselijke auteur geschreven worden, die voldoende vertrouwd was met lokale specificiteiten om zich in de leefwereld van het kind te kunnen verplaatsen.⁶⁸

In zijn pleidooi voor de esthetische opvoeding bleef Gerhard enigszins vaag over de manier waarop men waarheid van onwaarheid kon onderscheiden. Een aantal Nederlandse feministes en reformpedagoges met sociaaldemocratische affiniteiten, zoals Nellie van Kol en Ida Heijermans, stelden op dit vlak veel duidelijkere eisen aan de kinderliteratuur en worden daarom vaak tot de pedagogische stroming gerekend, voor wie de morele boodschap primeerde op de vorm. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek verwezen niet expliciet naar Nellie van Kol, maar ze correspondeerden wel met haar en de gelijkenissen tussen hun waardemeter en van Kols artikel in *De Gids* zijn zo opvallend dat we – naast J.W. Gerhard – van Kol kunnen identificeren als de belangrijkste inspiratiebron.⁶⁹ Dat is niet zo verwonderlijk, aangezien haar opvattingen erg nauw aansloten bij die van De Flinken. Nellie van Kol was niet alleen een feministe, maar rond de eeuwwisseling wendde ze zich ook tot *Lebensreform*, vegetarisme en theosofie. Veel van die thema's vinden we terug in de standaarden voor goede kinderliteratuur, zoals zowel Nellie als de Gentse boekencommissie die bepaalde.

Het onderscheid tussen goede en slechte kinderliteratuur is zo oud als de belangstelling voor het onderwijs van kinderen. Tot diep in de 20e eeuw domineerde het katholieke standpunt dat kinderliteratuur religieuze en morele waarden hoog in het vaandel moest voeren. Het grootste deel van het boekenaanbod bestond uit heiligenlevens en stichtende verhalen.⁷⁰ Pas rond 1880 deed zich een eerste kentering voor, vooral in het buitenland. Het ethisch-religieuze dictaat werd in toenemende mate aangevuld met aandacht voor de esthetische functie van kinderliteratuur. Toch was het aanbod van lectuur voor kinderen relatief klein. Kinderen waren vaak verplicht terug te grijpen naar boeken die eigenlijk voor volwassenen geschreven waren. De zogenaamde volksboeken of folkloreboeken, vaak sagen en legenden, waren niet zelden voor kinderen én volwassenen bestemd.⁷¹

Volgens van Kol moest een goed kinderboek 'naar het beginsel – religieus; naar de strekking – evolutionair; naar den inhoud – universeel; naar den vorm – helder' zijn.⁷² 'Religieus' betekende voor haar niet dogmatisch godsdienstig, maar wel 'spiritueel', in de zin dat het boek het kind waarden zoals vrede, waarheid, goedheid, geluk en respect voor de medemens en de natuur moest bijbrengen.⁷³ Wat ze verstond onder een 'evolutionaire strekking' zouden we vandaag een progressief wereldbeeld noemen. Van Kol gaf nationalisme en liefdadigheid als voorbeeld. Patriotisme dat leidde tot rassenhaat en conflict wees ze ten stelligste af. De verheerlijking van liefdadigheid gekoppeld aan onderdanige dankbaarheid van de armen was evenzeer verwerpelijk. In de plaats daarvan moest productieve arbeid aangeprezen worden. 'Onafhankelijk van het godsdienstige of politieke midden waarin het kind leeft,

moet het in zijne lectuur leeren *den mensch* te eeren in al zijn verscheidenheden van geloof, politieke belijdenis, rang of stand.'⁷⁴ Ze keurde ook heroïsche, avontuurlijke jongensboeken en triviale meisjeslectuur af. Overeenkomstig hun feministische overtuiging, waren zowel van Kol als Gerhard voorstander van een en dezelfde literatuur voor jongens en meisjes. Wat de vorm betrof, benadrukte Nellie dat het verhaal verpakt moest zijn in een aantrekkelijke en plezierige stijl, maar ze was gekant tegen *l'art pour l'art*: 'Is [kinderlectuur] er om het kind te vermaken of om het te leeren? [...] Ik ben van de leer-methode.'⁷⁵

De invloed van van Kol op de vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek is onmiskenbaar. De waardemeter van de Gentse boekencommissie weerspiegelde immers vrijwel elk aspect van van Kols opvattingen. Die criteria waren echter zo uitgebreid en progressief dat maar een klein deel van de bestaande kinderliteratuur eraan beantwoordde. In de praktijk moesten er dus pragmatische keuzes worden gemaakt.

De praktijk: een 'hoogmorele doch goed verborgene strekking'

In de marge van de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel wist Céline Dangotte te vertellen dat de kinderbibliotheek een collectie had van meer dan vijfhonderd boeken, waarvan 94 procent Nederlandstalige.⁷⁶ Onder meer Virginie Loveling en de Nederlandse pedagoge Catharina van Rennes (1858-1940) schonken eigen werk, maar het gros van de boeken werd na een selectieprocedure aangekocht.⁷⁷ Bij die selectie moest de boekencommissie noodgedwongen ook middelmatige boeken toelaten, niet alleen omdat slechts een fractie van de bestaande kinderliteratuur voldeed aan de waardemeter, maar ook omwille van de principiële kindgerichte aanpak. Hoewel *Alleen op de wereld* van Hector Malot als onwaar, onrealistisch en overdreven werd beoordeeld, werd het toch weerhouden en werd het een van de populairste boeken in de bibliotheek.⁷⁸

Ook op het vlak van leeftijd werd het kindgerichte devies 'het juiste boek voor het juiste kind' toegepast. De recensenten gebruikten geen vaste leeftijdscategorieën, wat zou kunnen wijzen op een weinig wetenschappelijke aanpak. Het is echter meer waarschijnlijk dat dit een pragmatische aanpassing was aan de verschillende scholingsgraad, die – gezien het ontbreken van de algemene leerplicht – meer afhankelijk was van sociale achtergrond dan van leeftijd. Toch kunnen we enkele algemene tendensen ontwaren: versjes, prentenboeken en sprookjes werden aangeraden voor de jongste bezoekers van de bibliotheek (5 tot 9 jaar), hoewel sprookjes en dierenverhalen ook vaak geschikt werden geacht voor oudere kinderen (10 tot 15 jaar). De grote voorkeur voor sprookjes, die uit de beoordelingsfiches spreekt, stemt overeen met de *Kunsterziehung*-inspiratie van de Gentse vrouwen. Vanaf de leeftijd van 10 jaar konden realistische verhalen gelezen worden. Avontuurlijke en historische romans, en ook boeken over andere culturen, waren geschikt voor oudere kinderen (12 tot 16 jaar).

Net zoals Nellie van Kol hechtte de Gentse boekencommissie veel belang aan waarden zoals solidariteit, respect voor alle mensen, dierenliefde, verantwoordelijkheid, eerlijkheid en ijver. Wrede en gewelddadige scènes moesten geweerd worden, voor alle leeftijden. Jules Vernes *De schipbreuk van de chancellor* werd bijvoorbeeld als ‘ideaal voor nachtmerries’ bevonden: wegens afschuwelijke schetsen van lijden door honger en dorst, was het zelfs niet geschikt voor volwassenen.⁷⁹ Nationalistische verheerlijking en conflict werden resoluut verworpen, in het voordeel van boeken met een pacifistische boodschap. De enige waarvoor een uitzondering gemaakt werd was het ‘avontuurlijke’ *De leeuw van Vlaanderen*, want ‘niet alleen volwassenen, maar ook Vlaamse kinderen van circa 12 jaar en meer zullen van het werk genieten en er hunnen voorvaderen en hun land door leeren kennen en beminnen’. Andere boeken van Conscience konden op minder clementie rekenen.

Ook religieus dogmatisme werd afgewezen. *Token en Toon* van de Vlaamse katholieke schrijfster Hilda Ram werd bijvoorbeeld enkel toegelaten, omdat ‘het laagje godsdienst dat erover ligt, [...] van goeden aard (is) en [...] niet aan het geheel (schaadt)’.⁸⁰ Ook hier moesten echter pragmatische keuzes worden gemaakt. Omwille van hun ‘godsdienstige, bijbelse spil’ behoorden de boeken van de Duitse Johanna Spyri ‘niet in een moderne bibliotheek die tot doel heeft kinderen en daardoor het volk een ruimen blik te bezorgen’. De vier boeken van Spyri die geëvalueerd werden, werden allemaal ongeschikt bevonden. Waarschijnlijk omdat J.W. Gerhard ze warm aanbeval⁸¹ en omdat ze erg populair waren bij de jonge lezers, werden ze toch toegelaten.⁸² Soms gingen De Flinken ook in tegen de mening van Nellie van Kol, die rond 1900 een sterk religieus bewustzijn had ontwikkeld. In tegenstelling tot van Kol kon de Gentse boekencommissie het werk van de Franse christensocialistische pionier Elise de Pressensé (1826-1901) bijvoorbeeld maar matig appreciëren. *De bureu van Mevrouw Bertrand* was duidelijk en boeiend geschreven en stelde belangrijke waarden als zelfopoffering en dienstbaarheid centraal, maar omwille van de ‘enge godsdienst en verliefdheid’ kreeg het toch een ongunstige beoordeling. Die omgang met religie en conflicterende criteria en waarden zorgde nog voor andere tegengestelde meningen.

Het ideaal van klassenverzoening en de sociaalkritische instelling van De Flinken werden het duidelijkst weerspiegeld in de beoordeling van de voorstelling van klassen in kinderboeken. Overeenkomstig van Kols standaarden, weigerde de Gentse boekencommissie literatuur waarin liefdadigheid werd voorgesteld als het hoogste goed en prees ze werken aan waarin arbeid door iedereen geëerd werd. Verheerlijking van rijken en vernedering van armen wees ze ten stelligste af. In de praktijk werden verhalen over de welgestelde klasse aanvaard wanneer de personages eenvoudig waren.⁸³ Eenmaal werd een boek afgewezen, omdat het niet nuttig was voor kinderen uit de arbeiders- of middenklasse.⁸⁴ De boekencommissie verkoos klassenverzoenende literatuur die ‘kinderen verplaatste in alle standen en druk(te) op het volgende: dat goedheid, liefde en verstand het deel van alle mensen zijn, tot gelijk welke omgeving zij behoren’.⁸⁵



Covers van *Alleen op de wereld* (Hector Malot), *De schipbreuk van de chancellor* (Jules Verne) en *De leeuw van Vlaanderen* (Hendrik Conscience).

Andermaal in navolging van J.W. Gerhard en Nellie van Kol en overeenkomstig met hun feminisme, keurden de vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek zogenaamde jongens- en meisjesboeken af. Het meisjesboek, de ‘bakvisroman’, ontwikkelde zich in de loop van de 19e eeuw steeds meer volgens hetzelfde stramien: nadat de protagoniste zich een tijd verzette tegen haar toekomstige rol als echtgenote en moeder, zwichtte ze uiteindelijk voor haar burgerlijke plichten.⁸⁶ In Vlaanderen werd het genre op de kaart gezet door Dina Demers (1866-1958).⁸⁷ Niettegenstaande de onverenigbaarheid met de vooropgestelde criteria werden zulke boeken, ook die van Demers, in een aantal gevallen toch aanvaard door de Gentse boekencommissie. Bijna de helft van de gerecenseerde meisjesboeken werd wel geweigerd, meestal omdat het ‘overdreven liefdesverhalen’ waren of omdat de plotwendingen weinig geloofwaardig waren.⁸⁸ Zo werden de in Nederland bijzonder populaire meisjesboeken van Suze Andriessen (1850-1924) en haar vader P.J. Andriessen (1815-1877) bijzonder kritisch gelezen. Met name *Eva* (1873) werd vernietigend ontvangen. Het ‘zogenaamde meisjesverhaal’ vonden ze ‘drakerig’. Op het einde van de roman ‘trouwt (*Eva*) met een jonge, rijke dokter, ... en wordt een voorbeeld voor alle godvruchtige vrouwen en moeders’: totaal onwaarschijnlijk en sentimenteel.⁸⁹

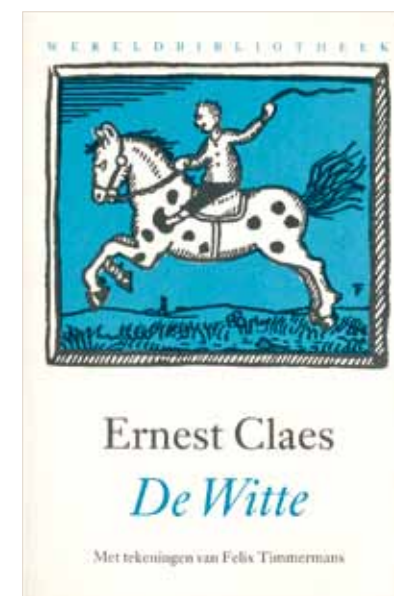
Ook de bekende en in Vlaanderen veel gelezen Nederlandse schrijfster Top Naeff (1878-1953) waagde zich aan het genre van het meisjesboek.⁹⁰ Over haar waren de meningen binnen de boekcommissie verdeeld. De ene reviewer wist de humor wel te appreciëren en oordeelde dat *t Veulen* (1903) uitstekend geschikt was voor meisjes van 15 à 16 jaar die de ironie konden vatten. De andere referent vond het boek ‘schadelijk’ voor kinderen omdat – in de woorden van Gerhard – ‘in deze tijden van vrouwenontvoogding’ niet kon gerechtvaardigd worden dat het verhaal



Covers van 't Veulen (Top Naeff) en Regen en zonneshijn (Tine van Berken).

werd verteld van een vrolijk, weinig begaafd meisje, dat door omstandigheden haar eigen brood moest verdienen en uiteindelijk enkel slaagt in het huismoeder zijn.⁹¹ De aanwezigheid van goede rolmodellen was het beslissende criterium voor de pragmatische aanvaarding van meisjesboeken, zelfs wanneer die het mikpunt waren van vernietigende kritiek door Gerhard of van Kol. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek apprecieerden de 'jongedames-literatuur' van Tine van Berken (1870-1899), die door Gerhard volstrekt werd afgewezen: 'Voor een werkelijke ontwikkeling der jeugdige meisjesziel, zijn zulke jongedamesboeken verderfelijk want ze belasten haar met waardeloze ballast en verstompen haar geest.'⁹² Ook de onderhoudende verhalen van Truida Kok (1869-1949), die volgens van Kol ziel misten⁹³ en aanzetten tot oppervlakkige frivoliteit⁹⁴, werden in Gent wel aanvaard: 'Zelfingenomen gemakzuchtige meisjes schoppen het tot verpleegster, onderwijzeres en concertzangeres, wat burgerlijk, doch goed van bedoeling en opvatting, levendig en verzorgd.' Dat een van haar hoofdpersonages apotheker werd en net als mannen een vrij beroep kon uitoefenen, vonden ze als boodschap belangrijker dan de moraliserende kleinburgerlijkheid waarmee de rest van het oeuvre van Kok doorspekt was.⁹⁵

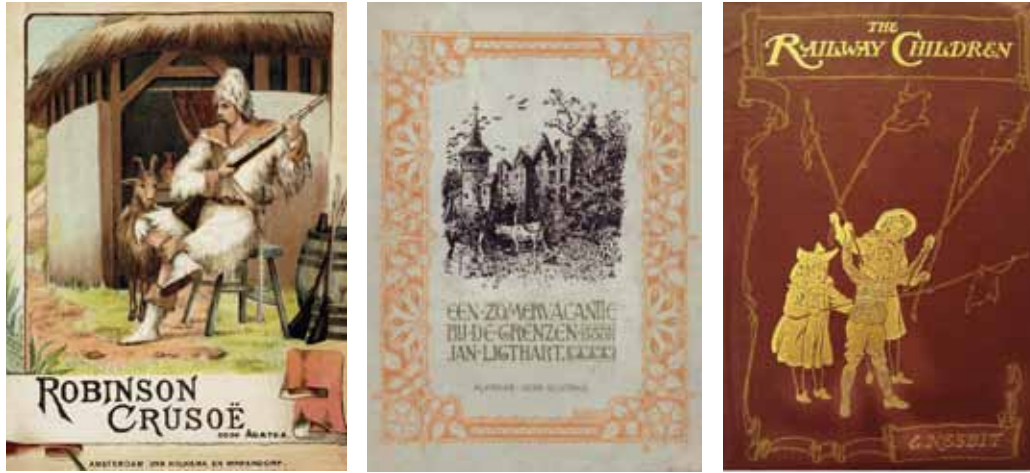
Diezelfde pragmatische afweging van verschillende criteria vinden we ook in de perceptie van de mannelijke variant van de 'bakvisroman', met name de kwajongensroman. Het jongensboek kreeg in Vlaanderen sneller voet aan de grond. Personages als de archetypische kwajongen De Witte van Zichem zijn al van in



Covers van Fransje Elswoudt (Truida Kok) en De Witte (Ernest Claes).

het laatste kwart van de 19e eeuw terug te vinden in de Vlaamse kinderliteratuur. Rond de figuur van de kwajongen ontwikkelt zich zelfs een subgenre waarin de auteur – vaak in een bucolische setting – eigen jeugdherinneringen evocert.⁹⁶ De Gentse onderwijzer-schrijver Alexis Callant creëerde in 1892 een stedelijke variant van dit jongenstype: een schelm die zwervend over de straat kattenkwaad uithaalt, maar het hart wel op de juiste plaats heeft. Avonturenromans werden over het algemeen gunstig beoordeeld, op voorwaarde dat er weinig of geen geweld aan te pas kwam. In dat geval, bijvoorbeeld bij *Robinson Crusoe* van Daniel Defoe, werden avonturenromans vaak aangeraden aan jongens én meisjes. Een boek van Sophie Wörishöffer (1838-1890), *Lionel Forster, de kleurling*, een verhaal over de Amerikaanse Burgeroorlog, werd door de ene recensent als een goed jongensboek beschouwd, terwijl de andere beoordelaar het enkel voor volwassenen geschikt achtte. Victoire Ledewijn, die deze bespreking voor haar rekening nam, apprecieerde 'het krachtig pleidooi tegen de slavernij, voor de bevrijding en zedelijke ontwikkeling van negers'. Door 'gruwelijke oorlogstaferelen en schrikwekkende gewetensknaging' vond ze het echter weinig geschikt voor kinderen.

In de categorie van de uitmuntende kinderliteratuur vinden we die auteurs die het dichtst stonden bij de sociaalkritische en reformpedagogische opvattingen van De Flinken en die boeken die de dubbele esthetisch-didactische functie het best belichaamden. De kinderverhalen van de Nederlandse reformpedagoog



Covers van *Robinson Crusoe* (Daniel Defoe), *Een zomervacantie bij de grenzen* (Jan Ligthart) en *The Railway Children* (Edith Nesbit).

Jan Ligthart waren ‘als alles van dien schrijver, heerlijk ongedwongen, met het dubbel, wel bereikte doel van tegelijk te vermaken en te onderwijzen’.⁹⁷ Alles wat geschreven of verzameld werd door Nellie van Kol werd aangeprezen als ‘eenvoudig, fris en levendig’, bovendien ‘gezellig verteld en zonder eenige zweem van schoolmeesterachtigheid’.⁹⁸ De Friese kinderschrijfster Nienke van Hichtum, echtgenote van de Nederlandse sociaaldemocraat Pieter Jelles Troelstra, werd niet enkel heel positief gerecenseerd, maar ook aangehaald als een autoriteit in de gunstige beoordeling van *The Railway Children* van Edith Nesbit, de kinderschrijfster op wie A.S. Byatt zich baseerde voor haar roman *The Children’s Book* (zie het begin van deze bijdrage).⁹⁹ *The Railway Children* (1906) kende tot over de grenzen van Engeland heen bijzonder veel bijval. Nesbit vertelt erin het verhaal van drie kinderen die op zoek gaan naar hun vader die onterecht gearresteerd werd voor spionage – een duidelijke verwijzing naar de Dreyfusaffaire. Het boek werd drie jaar na de verschijning in het Engels al vertaald in het Nederlands.¹⁰⁰ Ook in Vlaanderen en Nederland werd het een klassieker. De Gentse commissie keurde vijf boeken van Nesbit en bevond die allemaal uitstekend, omdat zowel de inhoud als de vorm kon bekoren.

Volgens de Gentse boekencommissie moesten kinderboeken ‘aangenaam’ zijn naar de vorm, maar zouden ze enkel aanvaard worden als ze ook ‘nuttig’ en ‘waar’ naar de inhoud waren. In de praktijk konden vorm en inhoud niet van elkaar gescheiden worden. De beoordelingsfiches tonen aan dat aantrekkelijkheid en kindgerichtheid gemeten werden op basis van een levendige, boeiende en heldere stijl, gecombineerd met de kunst om een moraal over te brengen zonder moraliserend te zijn. De kleurrijke en sociaalkritische verhalen over arbeiderskinderen van Alexis

Callant werden erg gewaardeerd, want ‘in ieder verhaaltje, in ieder tafereeltje, steekt minstens één zedenles, maar die zijn zoo fijn ingewerkt dat ze ongemerkt met het verhaal mee naar binnen glijden en de jeugd aan het denken brengen zonder dat ze ’t merkt’.¹⁰¹ Romantisch, gekunsteld of ouderwets taalgebruik en een belerende toon werden ten stelligste afgewezen.

Het is dus allesbehalve eenvoudig om een lijn te trekken in de beoordelingen. De kindgerichte aanpak in combinatie met het geringe kwaliteitsvolle aanbod maakte dat de commissie pragmatische keuzes moest maken. Toch stelde ze rangorden op van genres, waarden en stijlkenmerken. Van de 363 bewaarde besprekingen kregen uiteindelijk 72 boeken een negatieve beoordeling. Twee genres werden heel kritisch benaderd: de meisjesboeken en de geschiedenis- en oorlogsverhalen. Dat kan ook gerelateerd worden aan de stijlkenmerken en de waarden waar prioriteit aan gegeven werd. Geweldloosheid, dienstvaardigheid, solidariteit en liefde voor de natuur stonden duidelijk bovenaan de lijst van aanbevolen waarden en normen. Op het vlak van stijl keerden in de negatieve beoordelingen vaak de kwalificaties ‘langdradig’, ‘sentimenteel’ en ‘onnatuurlijk’ terug.

Voor ouder en kind: het ‘Asselsch Blad’

De bibliotheek was niet het enige educatieve initiatief van De Flinken. Nog voor ze daar hun schouders onder zetten, richtten ze een schooltje op in de Assels, in Drongen bij Gent, waar ze experimenteerden met een integrale morele, fysieke en intellectuele onderwijspraktijk die moest resulteren in een ideale klasloze samenleving. Het schooltje was geen lang leven beschoren. Op aansturen van de dorpspastoor, die vanaf de preekstoel het initiatief kapittelde als een ‘openlucht danszaal’ bestuurd door ‘hoeren’, hielden ouders hun kinderen al snel weg van de school. Op aanraden van Raymond Limbosch, de toekomstige echtgenoot van Dangotte, startten De Flinken vervolgens met de uitgave van een tijdschrift: ‘Puisque les enfants ne peuvent plus venir vers vous, allez vers eux. Publiez un journal.’¹⁰² Met het *Asselsch Blad* (1909-1914) richtten ze zich niet alleen tot de kinderen, maar ook tot de ouders en in het bijzonder de moeders. Het tijdschrift werd een echte voltreffer: het aantal abonnees schommelde tussen de vijfhonderd en de duizend, wat voor die tijd aanzienlijk was.¹⁰³

Het *Asselsch Blad voor Ouders en Kind* werd een tweewekelijks tijdschrift ‘gewijd aan de voorbereiding van een edeler geslacht door het verspreiden onder het volk van gezonde gedachten over opvoeding, gezondheidsleer, ethische en sociale quaestiën’. Het was een onafhankelijke en bewust laagdrempelige publicatie bestemd voor de arbeidersklasse. De populariserende artikels over reformpedagogiek, huishoudkunde en sociale hygiëne werden vaak ontleend aan *De Vrouw* van de Nederlandse socialistische feministe en pedagoge Ida Heijermans, aan *Le Journal des mères* van de Brusselse vrijzinnige feministe en antialcoholactiviste Marie Parent, maar ook aan *L’éducation familiale*, uitgegeven door de gelijknamige pedagogische vereniging.

Voor kinderen was er een apart katern voorzien met verhaaltjes en gedichten.

Het in 1908 ter ziele gegane *Ons Blaadje* was ongetwijfeld een van de inspiratiebronnen voor dit bijvoegsel. Van Kol richtte het tijdschrift op, met de socialistische onderwijzer en latere hoofdredacteur van *Vooruit* Aimé Bogaerts als coredeacteur.¹⁰⁴ De eerste aflevering verscheen in 1896, toen van Kol nog in België woonde. Met de medewerking van Ida Heijermans, Nienke van Hichtum, Marie Van Zeggelen (1870-1959) en verschillende andere, hoofdzakelijk sociaaldemocratische kinderauteurs, werd wekelijks voor enkele centen een selectie originele en vertaalde kinderliteratuur aangeboden.¹⁰⁵

Er waren ook inhoudelijke parallellen tussen het *Asselsch Blad* en *Ons Blaadje*. Overeenkomstig de idealen van De Flinken, kwamen in het *Asselsch Blad* bijdragen aan bod over geheelonthouding, vegetarisme, *Lebensreform*, pacifisme en feminisme.¹⁰⁶ In de ogen van De Flinken – en van toenmalige feministen in het algemeen – waren vrouwenrechten, (reform)pedagogiek en sociale hervorming immers inherent met elkaar verweven. Of, zoals Céline Dangotte verklaarde in een lezing over ‘quelques préjugés éducatifs’: ‘Le meilleur moyen éducatif (la pratique) est d’ailleurs refusé aux femmes: le droit de vote.’ In haar kritiek op de verschillende opvoeding van jongens en meisjes verwierp ze de gangbare opvatting dat vakken als huishoudkunde en hygiëne enkel voor meisjes voorbehouden moesten worden: ‘Les hommes ne devraient-ils pourtant pas aussi être préparés à bien remplir leur rôle de père?’¹⁰⁷ Hoewel haar eigen artikels, geschreven onder het pseudoniem Moeder Lien, meestal gericht waren aan beide ouders, weerspiegelden de pagina’s van het *Asselsch Blad* hoofdzakelijk de maternalistisch-feministische notie van een wetenschappelijk of professioneel moederschap. De verwetenschappelijking van de opvoeding stimuleerde de herdefiniëring van de rol van de vrouw in het gezin: van een traditionele private verantwoordelijkheid naar een taak van algemeen maatschappelijk nut. De maternalistische feministen en pedagogen op wie De Flinken zich inspireerden – onder meer Ida Heijermans en de Zweedse Ellen Key¹⁰⁸ – definieerden het moederschap als een sociale functie en benadrukten het publieke belang van de vrouwelijke zorgende kracht als oplossing voor de sociale kwestie.¹⁰⁹

In 1912 richtte het *Asselsch Blad* zich eveneens op een specifieke, nieuwe doelgroep: vrouwelijk dienstpersoneel. Dat jaar richtte de Gentse Vrouwenbond in samenwerking met een militant van de socialistische Gemengde Weerstandskas, Gust Vandeweghe, een onafhankelijk syndicaat voor dienstmeisjes op.¹¹⁰ Het secretariaat van de vereniging was gevestigd in een afdeling van Vooruit in de Zondernaamstraat en de ledenvergaderingen vonden plaats in het huis van Dangotte aan de Bijlokevest.¹¹¹ De vakvereniging sloot zich aan bij de werklozenkas van de stad Gent en startte met een plaatsingsdienst.¹¹² Het doel van de organisatie was ‘à la fois éducatif, social et professionnel’.¹¹³ In tegenstelling tot de vaak bevoogdende burgerlijke initiatieven ten aanzien van vrouwelijk dienstpersoneel, legden Dangotte en Vandeweghe de nadruk op sociale rechten voor deze ‘huisslaven’: loonsverhoging, wettelijk verlof, bescherming tegen misbruik door (mannelijke) werkgevers.¹¹⁴



Hoofding van het *Asselsch Blad* van 11 september 1909. De tekening is van Eleanor Mabel Elwes, de latere vrouw van George Sarton. (Universiteitsbibliotheek Gent)

Het *Asselsch Blad* benadrukte de persoonlijke autonomie en ontwikkeling van de dienstmeisjes en jonge arbeidsters in het algemeen en reikte hen daartoe onder meer een lijst met aanbevolen lectuur aan.¹¹⁵ De meisjes werd aangeraden te starten met 19e-eeuwse romantische literatuur en zo de stap te zetten naar het realistische, sociaalrealistische en sociaal bewogen naturalistische proza. Hendrik Conscience en Alexis Callant waren geschikt voor beginnende lezers. Vervolgens konden de werksters de novellen van Virginie Loveling proberen, net als de eerste Vlaamse meisjesboeken van de hand van Dina Demers en de uitermate populaire tendensromans van de Duitse idealistische schrijfster Eugenie Marlitt (1825-1871). Die laatste voerde vaak onafhankelijke en vrijdenkende heldinnen uit de middenklasse op om ze uiteindelijk toch als respectabele echtgenotes en huismoeders te laten eindigen: ‘Marlitt’s novels are thus neither radical nor reactionary, or rather, they are both: radical in their initial impulse and reactionary in their resolution.’¹¹⁶ Ten slotte kon de ervaren lezer die ‘graag ernstige of treurige boeken leest’ zich wagen aan de toonaangevende Nederlandse feministische roman *Hilda Van Suylenburg* (1898) van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, naast het pacifistische sleutelwerk *De wapens neergelegd* (1889) van de Oostenrijkse Bertha von Suttner, en socialistische literatuur zoals *Voor ’t volk geofferd* (1881) van Edward Anseele. Von Suttner gaf overigens haar persoonlijke toestemming aan Dangotte voor een Nederlandse vertaling van *Souvenirs de Guerre* (1904).¹¹⁷



Het *Asselsch Blad* publiceerde ook lijsten van kwaliteitsvolle literatuur voor kinderen. De keuzes lagen – evident – in het verlengde van die die de leescommissie van de kinderbibliotheek maakte. Vaak kondigde het blad de boeken ook op die manier aan. Een van de meest aanbevolen auteurs was de befaamde Louisa May Alcott (1832-1888), de Amerikaanse abolitioniste en feministe. *Een nichtje met zeven neven* werd geprezen voor het pleidooi voor lichamelijke opvoeding, reformkledij voor meisjes en ‘de ongedwongen omgang tussen jongens en meisjes, opbeuren der goede hoedanigheden bij verwaarloosden, liefde voor natuur- en geestesontwikkeling’.¹¹⁸ In het bijzonder *Little Men*, ‘championing progressive educational ideas’¹¹⁹, werd beschouwd als uitstekende literatuur, niet enkel voor kinderen, maar ook voor ouders, opvoeders en onderwijzers, die er ‘nuttige wenken aangaande opvoeding’ in konden vinden. Helaas was er enkel een verkorte Nederlandstalige versie op de markt.¹²⁰ *The wonderful adventures of Nils Holgersson* van de Zweedse Nobelprijswinnares Selma Lagerlöf (1858-1940) was het summum van goede kinderliteratuur volgens de vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek. Het is het enige boek waarvan een uitgebreide recensie verscheen in het *Asselsch Blad*, onder de sprekende titel *Een boek uit honderdduizenden*. Lagerlöf wordt hierin geloofd als een auteur met een talent dat zijn gelijke niet kende, als iemand met een bijzondere sprookjesfantasie die erin slaagde door te dringen tot de mysteries van de menselijke geest. Het verhaal van Nils, bedoeld om kinderen dierenliefde bij te brengen en hen over Zweden te leren, was ‘een meesterwerk uit pedagogisch, uit artistiek en uit humanitair oogpunt’.¹²¹ Het was met andere woorden de ultieme belichaming van de sociale, educatieve én *Kunsterziehung*-idealen van De Flinken. Het hoeft niet te verbazen dat Lagerlöf

Verschaft ons nieuwe abonnenenten!

Onze werking.

Zoals wij in het laatste nummer aankondigden hebben wij den *titel* van het Asselsch Blad verkleind. De prent stelt een huisgezin voor zoals er vele zouden moeten zijn: de dochter leest vóór, vader en moeder luisteren naar al het onverwachte dat hun kind hun mededeelt. 't Is alsof er voor hen een nieuw licht opging, licht van kennis en leven; moge het zoo mettertijd in vele huisgezinnen zijn en moge het Asselsch Blad er aan geholpen hebben.

Links: Hoofding van het *Asselsch Blad* van 1 januari 1912.
Rechts: Oproep aan de lezers en beschrijving van de nieuwe hoofding in het *Asselsch Blad* van 1 januari 1912. (Universiteitsbibliotheek Gent)

eveneens een voorstander van vrouwenrechten was. Het *Asselsch Blad* publiceerde haar toespraak voor het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in Stockholm in 1911.¹²²

De literatuur in het katern voor de kinderen werd onder meer ontleend aan Nellie van Kols kinderbibliotheek en aan de publicaties van Hendrik van Tichelen. De meest gepubliceerde auteur in de kinderrubriek was echter een katholiek onderwijzer uit de omgeving van Marie-Elisabeth Belpaire, Hendrik Muyltermans (1873-1971).¹²³ Vanaf 1910 zond hij op regelmatige basis kinderrijmpjes in, die Dangotte erg waardeerde omwille van hun ‘lieve’ inhoud en ‘eenvoudige’ stijl.¹²⁴ Het versje *Een flinke soldaat* werd echter geweigerd omdat het indruiste tegen de pacifistische redactionele lijn van het tijdschrift.¹²⁵ De moraal van de geselecteerde verhaaltjes kwam stevast neer op naastenliefde, liefde voor dieren en de natuur, plichtsbesef en het ontraden van drankmisbruik en roken. Volgens een van Dangottes kritische, linkse vrienden was de kinderbijlage echter ‘om te weenen’.¹²⁶ Ook Victoire Ledewijn, lid van De Flinken, klaagde over de publicatie van een absurd religieus verhaal waarin een jongen de hemel verdiende door dagelijks in een gebed tabak af te zweren.¹²⁷

De relatief kleine onderneming die het *Asselsch Blad* was, leed in het algemeen onder een gebrek aan originele kopij, ‘ce qui a pour conséquence que l’A.B. ne réflète pas exactement les idées des fondateurs et manque son but éducatif’.¹²⁸ Volgens Ledewijn was de inhoud van het blad nog niet laagdrempelig genoeg. Bovendien zouden de veelvuldige verwijzingen naar God – ‘l’on se demande si Moeder Lien est devenue croyante’ – hun lezers misnoegen. Die vrees voor een dalend abonnementenbestand werd bewaarheid aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Een rondvraag onder de voormalige abonnees bevestigde Ledewijns analyse. In een repliek in een van de laatste nummers van het tijdschrift gaf Dangotte toe dat, alle

vulgariserende inspanningen ten spijt, de artikels in het *Asselsch Blad* mogelijk te hoog gegrepen waren voor de 'eenvoudige lezers uit de werkersstand'. De kritiek als zou de soms religieuze inhoud in strijd zijn met de onpartijdigheid van het tijdschrift, weerlegde ze echter met klem. 'Ikzelf ben eene ongelooovige', schreef ze, maar ze verwees toch naar God 'omdat er in de menselijke ziel iets is dat immer naar iets hoogers zal verlangen en dat nooit beter uitgedrukt zal worden dan door het woord God'. Konden de lezers hieraan niet 'de beteekenis geven van: Ideaal, Allerbeste, Schoonheid en nog meer'? ¹²⁹

In tegenstelling tot Dangotte evolueerde van Kol wel van een theosofisch en pantheïstisch naar een theïstisch wereldbeeld. Dat uitte zich ook in de kinderliteratuur die aangeboden werd. De *christian turn* die Nellie van Kol nam met *Ons Blaadje*, was de reden waarom Aimé Bogaerts er zich in 1900 van distantieerde. Bogaerts, in Gent ook voorzitter van de Socialistische Vrijdenkerskring, kon zich niet vinden in de 'valsche godsbegrippen' die ze 'in de hoofden van de jeugdige hersenen' liet dringen. Hij herinnerde haar eraan dat het bij de oprichting hun gezamenlijke bedoeling was om hen te houden 'bij het natuurlijke, kinderlijke en wetenschap-pelijke'. Als dat niet het geval was zou hij *Ons Blaadje* bestrijden zoals hij het ooit gepromoot had. ¹³⁰ Bogaerts schreef aan Emilie Claeys dat hij zich niet kon vinden in de 'metafysische dwaalbegrippen' van Nellie van Kol. ¹³¹ Claeys vond dit getuigen van bitterheid en gebrek aan verdraagzaamheid, waarop Bogaerts reageerde dat van Kol blijkbaar vergeten was dat hij het initiatief genomen had voor de oprichting en dat de geldschieters vrijdenkers waren. Bogaerts meende ook dat de 'godsdienstleugens' mee aan de basis lagen van de dramatische terugval van het aantal abonnees, van tweeduizend naar zeshonderd. ¹³² Emilie Claeys twijfelde echter niet aan de goede bedoelingen van Nellie van Kol en hoopte 'in het belang van het Vlaamsche kind' dat ze hun meningsverschillen zouden overstijgen. De waarheid had volgens haar alles te winnen bij het vrije onderzoek. 'Wanneer vrijdenkers alle godsdienstige lectuur voor hunne kinderen of volgelingen trachten te weren', kon men toch niet verwachten dat gelovige ouders hun kinderen niet-confessionele literatuur lieten lezen? Pas dan zouden ze slagen in hun opzet. ¹³³ Dit actief pluralisme avant la lettre was niet zover verwijderd van de positie die het *Asselsch Blad* innam. Net zoals bij *Ons Blaadje* werd dit echter niet gesmaakt door het overwegend vrijzinnige lezerspubliek. Dit had repercussies op het aantal abonnementen. Enkele maanden voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verscheen de laatste aflevering.

Cultureel ondernemen: de Collection du Petit Artiste

In de aanloop van de Eerste Wereldoorlog werd de rol van Céline Dangotte binnen de Gentse kinderbibliotheek en de Vrouwenbond minder prominent. Het was niet haar huwelijk of prille moederschap die al haar aandacht opeisten. Haar moeder startte na haar scheiding een eigen interieurzaak in Brussel. Maar nog voor de zaak goed en wel uit de steigers kwam, overleed ze. Als enige erfgenaam nam Céline Dangotte in 1912 de zaak over en verhuisde ze naar Brussel. Op 28-

jarige leeftijd kwam ze aan het hoofd te staan van een interieurzaak met een tiental personeelsleden. Ze voerde het plan van haar moeder uit om er een geïntegreerde arts-and-craftsonderneming van te maken met meubelen en decoratie gemaakt voor en door het volk. Het centrale uitgangspunt van haar gemeenschapskunst was dat de schoonheid van objecten en gebouwen in de leefwereld van brede lagen van de bevolking een verheffend potentieel had. Bij de omvorming van de zaak in L'Art Décoratif Céline Dangotte had ze in de toen al gerenommeerde architect Albert Van Huffel (1877-1935) een creatief directeur gevonden. Van Huffel was in de Gentse kunstkring Kunst en Kennis danig onder de indruk geraakt van de Britse arts-and-craftsbeweging. ¹³⁴ Hij verwierf enige bekendheid met meubelontwerpen waarmee hij de brug maakte van art nouveau naar art deco, maar ging toch vooral de geschiedenis in als ontwerper van de Basiliek van Koekelberg. ¹³⁵

In de lente van 1914 verwoordde Dangotte in haar dagboek haar invulling van het culturele ondernemerschap. Het waren altijd haar 'instincts d'éducatrice' geweest die haar gedreven hadden. Die hadden zich geënt op haar artistieke instincten en 'instincts de révoltée'. Ja, ze droomde ervan rond zich fiere vrouwen te zien ontwikkelen, onafhankelijk en loyaal, die net als zij de wereld wat nieuwe schoonheid wilden bijbrengen. Loyauteit was voor haar cruciaal. Bovendien verwachtte ze van haar medewerkers dat ze zelf verantwoordelijkheid konden opnemen. Haar ontgoocheling was dan ook groot toen ze vernam dat een van haar werknemers inkomsten verduisterde en dat anderen spontaan geen initiatieven namen. In haar memoires, vele decennia later, blikte ze terug op wat ze omschreef als een van haar grootste desillusies. Neen, op zakelijk vlak kon ze geen enkele van haar ambities realiseren en Maison Dangotte was geen 'société vraiment collective' geworden zoals ze het omschreef in 1907. Het voornemen dat ze met haar moeder deelde om iedereen die meewerkte dezelfde rechten (winstdeelname) en plichten (verantwoordelijkheidszin) te geven, liep faliekant af. ¹³⁶ Daarbovenop kwam dan nog eens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Jarenlang balanceerde de zaak op de rand van het faillissement.

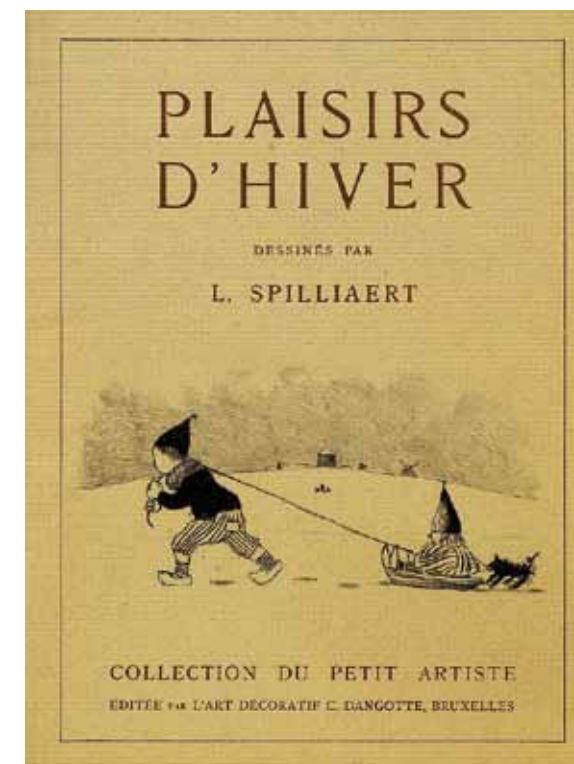
Tijdens de oorlog waren de opdrachten schaars en waren ze verplicht de stock te verkopen. De vrijgekomen winkelruimte werd ingevuld door het Rode Kruis en een klein, clandestien theater waarin lezingen en theatervoorstellingen georganiseerd werden. Dangotte en haar man zetten zich ook tijdens de oorlog verder in voor de morele en artistiek-literaire ontwikkeling van kinderen, zij het op twee verschillende niveaus. Dangotte ontwikkelde zich verder als cultureel ondernemer, terwijl Limbosch eerder het spoor volgde van beschouwing en contemplatie. ¹³⁷ Zijn verblijf in de gevangenis versterkte dit alleen maar. ¹³⁸ Samen met de Franse geëxcommuniceerde socialistische priester Marcel Hébert richtte hij in 1917 het studiegenootschap Coenobium op. ¹³⁹ De Franse filosoof en pedagoog Jean Delvolvé, die Limbosch via Hébert had leren kennen, werd corresponderend lid. Wat hen bond was de zoektocht naar manieren om een universele moraal te onderwijzen. ¹⁴⁰ Coenobium bestond verder uit auteurs, beeldend kunstenaars, vrijdenkers, pedagogen, theosofen, katholieken



Advertentie van de Collection du Petit Artiste uit *Savoir et Beauté*. (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

en ook marxisten; voorwaar een heterogeen gezelschap.¹⁴¹ Limbosch hield er twee zielsverwanten aan over voor de rest van zijn leven: de mystieke en symbolistische schilder Georges M. Baltus en de filosoof Paul Decoster (1886-1939).¹⁴²

De filosofische activiteiten van Coenobium stonden in schril contrast met de culturele ondernemingszin van Céline Dangotte. Zij stond mee in voor de organisatie van speelgoedtentoonstellingen en vatte in 1917 het idee op om artistiek hoogstaande kinderboeken en kleurboeken uit te geven.¹⁴³ De meeste contacten voor die Collection du Petit Artiste werden aangebracht door George Baltus. Hij bracht haar onder andere in contact met Ramah, schuilnaam van beeldend kunstenaar en illustrator Henri Raemaker (1887-1947). Ramah verwierf zijn reputatie als begenadigd tekenaar en etser door zijn illustraties in een biblioefle uitgave uit 1913 van *Les Villages illustrés*, een van de bekendste werken van Emile Verhaeren. Het meest tevreden was Dangotte echter met de toezeggingen van Leon Spilliaert (1881-1946) en Walter Sauer (1889-1927), twee symbolistische kunstbroeders van Baltus.¹⁴⁴ Nadat Spilliaert een tijd in Genève had gewoond en actief was in de pacifistische kringen rond Romain Roland, vestigde hij zich in 1917 opnieuw in Brussel. Met dank aan zijn vrienden Leon Sneyers en George Baltus slaagde hij erin zijn artistieke loopbaan terug op de rails te zetten. Sneyers was architect, decorateur, galeriehouders en een van de grootste concurrenten van Dangotte, al werkten ze ook geregeld samen. Hij was sterk beïnvloed door de Wiener Secession en vormde een belangrijke schakel tus-



Cover van *Plaisirs d'Hiver*, een uitgave met tekeningen van Leon Spilliaert. (Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

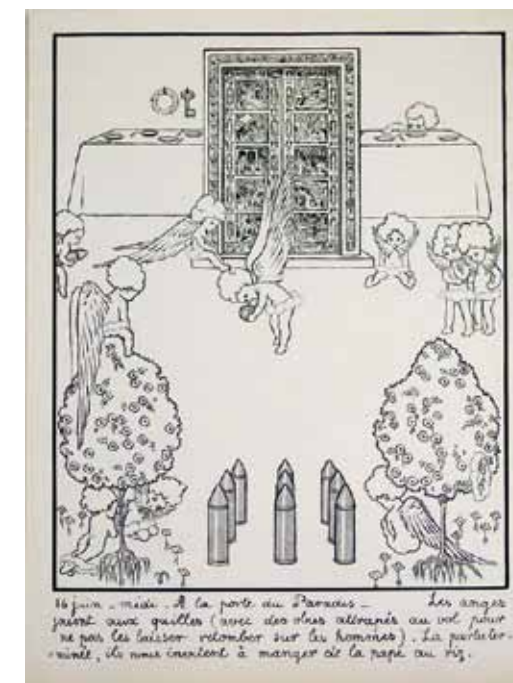
sen de Brusselse art-nouveau-esthetica en de Oostenrijkse secessionstijl.¹⁴⁵ In 1917 overhaalde hij Spilliaert om een aantal losse steendrukken op de markt te brengen. De litho's waren – ook voor Sneyers – een groot succes. De productie en verspreiding van speelgoed en kinderboeken liet hij echter graag over aan Dangotte.

Spilliaert – pas voor de eerste keer vader geworden – trachtte met zijn tekeningen voor de Collection du Petit Artiste te vertrekken vanuit de leefwereld van kinderen. Hij liet zich inspireren door kinderspelen als ijsglijden en schaatsen en (kinder)feesten als Kerstmis en Sinterklaas. Van de acht tekeningen ('superbes!') die Spilliaert maakte, zond Dangotte er twee terug. De ene omdat het 'drôleries' waren waarvan de ironie onbegrijpelijk zou blijven voor de kinderen. De andere omdat de personages op de achtergrond te weinig uitgewerkt waren.¹⁴⁶ Spilliaert greep in *Plaisirs d'hiver* terug naar eenvoudige contourtekeningen en duidelijke lijnen, een stijl die we later ook zullen terugzien bij de eerste strips. De sfeerschepping is eerder naïef, wat jonge kinderen meer aanspreekt dan meer complexe picturale en grafische technieken.¹⁴⁷ Een bijkomend voordeel van die tekenstijl is dat kinderen de boeken zelf konden inkleuren.

De enigen van wie Dangotte vond dat ze perfect de psychologie van het kind vatten en geen aanpassingen moesten doen, waren de zussen Laure en Jeanne Hovine. 'Ils sont parfaits', schreef Dangotte in haar dagboek. Voor Laure Hovine-Stengers



(1896-1983) en actrice Jeanne Hovine (1888-1992), beter bekend onder haar pseudoniem Anne-Marie Ferrières, werd de Collection du Petit Artiste het begin van een loopbaan als illustrator en striptekenaar.¹⁴⁸ Voor de Collection maakten ze het prentenboek *En Aéroplane*, over een ontdekkingsstocht van hemel en aarde die twee kinderen per vliegtuig ondernemen. Eén tekening is duidelijk antimilitaristisch, terwijl de andere een mooie verwijzing is naar het sprookje *L'Oiseau Bleu*, een van de toneelstukken waarmee Maurice Maeterlinck internationale bekendheid verwierf. Opvallend aan die tekening is de confrontatie van mystiek-symbolistische vormtaal met de naïeve voorstelling van het vliegtuig en de kinderen. Het lag perfect in het verlengde van de verwachtingen. In 1918 stond Dangotte ook in voor de uitgave van hun prentenboek *Journal d'une poupée belge, 1914-1918*. De Child Health Foundation gaf een Engelse versie uit en veel scholen gebruikten het om de Franse taal onder de knie te krijgen. Echte bekendheid kregen de zussen Hovine nadat ze de vraag kregen om een strip te maken voor de Brusselse krant *Le Soir*.



Links en rechts: Tekeningen van Laure en Jeanne Hovine uit het prentenboek *En Aéroplane*. (Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

Vanaf 1924 volgden duizenden kinderen in die krant de avonturen van Nic en Nac. Beide personages waren nauwelijks van elkaar te onderscheiden en deden ook alles samen: van de afwas tot de boodschappen.¹⁴⁹ De albums met de avonturen van dit jongetje en meisje werden uitgegeven bij L'Expansion Belge. Op Dangotte konden ze daarvoor niet meer rekenen. Met haar onderneming was ze er niet in geslaagd voet aan de grond te krijgen in de Belgische boeknijverheid.

De ambitie om een goed uitgebouwd fonds voor kinderboeken uit te bouwen was er nochtans. De Collection du Petit Artiste was bestemd voor kinderen van 7 tot 12 jaar, voor de iets jongere kinderen had ze andere plannen. Marcel Jaspar (1886-1952) zou onder de titel *Rimes et Rondes* een reeks boeken op de markt brengen. Hij kreeg echter de kans om bij uitgeverij Brepols aan de slag te gaan. Brepols gaf al van vroeg in de 19e eeuw de zogenaamde 'mannekenbladen' of 'vliegende bladen' uit, volks- en kinderprenten met vaak religieus geïnspireerde tekeningen. Vanuit Turnhout werden er miljoenen zulke 'centskaarten' verspreid. In 1917-1918, de jaren waarin Dangotte haar reeks op de markt probeerde te brengen, ondernam Brepols een poging om de stap te zetten van de uitgave van statische prenten naar verhalende stripalbums, 'uitgevonden' in de Verenigde Staten in 1896.¹⁵⁰ Jaspar paste in die plannen.

Het stripverhaal en kinderboeken werden commercieel steeds interessanter. Toch werd de Collection du Petit Artiste en de kinderboeken buiten die reeks geen commercieel succes. In haar dagboek getuigde Dangotte over de moeilijkheden die ze

ondervond om de publicaties in de etalage van boekhandels te krijgen. Na veel aandringen werd ze aanvaard als lid van de Cercle de la Librairie belge, de beroepsvereniging van uitgevers en boekhandelaars, maar dat volstond niet om voldoende toegang te krijgen tot het distributiesysteem. Het argument dat ze met kinderboeken geen concurrentie was voor de bestaande uitgevers maakte maar weinig indruk, integendeel. De voorzitter van de Cercle, met wie ze een onderhoud had, wilde vermijden dat auteurs onder eigen beheer boeken zouden uitgeven en kon bovendien geen begrip opbrengen voor een uitgever die op hetzelfde moment ook meubels, speelgoed en interieurdecoratie op de markt bracht. Voor een geïntegreerde, ambachtelijke kunstonderneming met een duidelijke educatieve missie was er in tijden van toenemende gespecialiseerde massaproductie geen plaats meer.

Daarmee kwam een einde aan een aantal opeenvolgende educatieve initiatieven die werden ingezet met een alternatief openluchtschooltje, de uitgave van een tijdschrift en de oprichting van een innoverende kinderbibliotheek. De professionele standaarden met bibliothecarissen die zowel onderlegd waren in psychologie, pedagogiek en literatuurwetenschappen werden overgenomen van het Amerikaanse voorbeeld. De Flinken zetten het model wel naar hun hand door, overeenkomstig hun *Lebensreform*-idealen, ook aandacht te besteden aan lichaamsbeweging en, in overeenstemming met hun feminisme, te kiezen voor co-educatie van jongens en meisjes. De kinderbibliotheek overleefde de Eerste Wereldoorlog niet, maar het pionierswerk bleef door een aantal lezingen en publicaties van Céline Dangotte tot in het interbellum een referentiepunt. Het initiatief werd opgenomen in bibliotheekhandleidingen, onder meer het wijdverspreide *Openbare boekerijen* van Jan Van Meel. Vanaf 1925 kreeg langzaam maar zeker elke openbare bibliotheek een eigen jeugdafdeling.¹⁵¹

Samen met Hendrik van Tichelen waren het dus de Gentse vrouwen die pionierswerk verrichtten voor de Vlaamse kinderliteratuur. De culturele transfer van Nellie van Kols en andere Nederlandse opvattingen in de praktijken van de Gentse kinderbibliotheek en hun visie op kinderliteratuur kan niet onderschat worden. De zogenaamde geboorte van de moderne Belgische visie op kinderliteratuur in het interbellum vond in feite al plaats in de vooroorlogse periode, onder meer bij een groepje sociaal geëngageerde, feministische jonge kinderbibliothecares.

1 Geciteerd in: Marnix VERPLANCKE, Het was een kinderlijke en hoopvolle tijd. In: *De Morgen Uitgelezen*, 12/05/2010.

2 Philippe BLOM, *De duizelingwekkende jaren. Europa 1900-1914*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2009, p. 13.

3 Julia BRIGGS, Nesbit, Edith (1858-1924). In: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford: Oxford University Press, 2004, zie ook: <http://www.oxforddnb.com/view/article/31919>, laatst geraadplaat op 12/05/2011.

4 Anne DE VRIES, *Wat heten goede kinderboeken? Opvattingen over kinderliteratuur in Nederland sinds 1880*, Amsterdam: Querido, 1989, p. 37-64.

5 Christian TOPALOV, *Laboratoires du nouveau siècle. La nébuleuse réformatrice et ses réseaux en France (1880-1914)*, Parijs: Éditions de l'ÉHESS, 1999.

6 Voor Céline Dangotte, zie onder meer: Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, Dangotte Céline. In: *Nationaal biografisch woordenboek vol. 19*, Brussel, 2009, p. 291-302 en Gita DENECKERE, *De geneugten van het archief*.

De verborgen geschiedenis van de eerste Gentse vrouwelijke vrijmetselaar, Céline Dangotte (1883-1975). In: *Brood & Rozen*, (2009)special, p. 18-25.

- 7 Zie ook: Christine A. JENKINS, The history of youth services librarianship. A review of the research literature. In: *Libraries & Culture*, 35(2000)1, p. 103-140.
- 8 Mary Niles MAACK, L'heure joyeuse, the first children's library in France. Its contribution to a new paradigm for public libraries. In: *Library Quarterly*, 63(1993)3, p. 257-281.
- 9 Zie: Bruno LIESEN, Les Heures Joyeuses de la ville de Bruxelles. In: *Archief- en bibliotheekwezen in België - Archives et bibliothèques de Belgique*, 72(2001), p. 65-89, Debra MITTS-SMITH, L'Heure Joyeuse: educational and social reform in post-World War I Brussels. In: *Library Trends*, 55(2007)3, p. 464-473.
- 10 Voor Zweden, zie: Kerstin RYDSTJÖ, Les bibliothèques pour enfants en Suède. In: *Bulletin des bibliothèques de France*, 44(1999)3, p. 86-93. Voor Nederland, zie: H.J. KLUIT, Jeugdbibliotheekwerk. In: Elisabeth DE CLERCQ (red.), *Uit de leeszaalwereld. Opstellen aangeboden aan mejuffrouw Annie C. Gebhard ter gelegenheid van haar aftreden als directrice van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Amsterdam*, Amsterdam, 1949. De eerste Duitse kinderbibliotheek werden beschreven in: Helga LÜDTKE, Clean hands, clean books and clean minds. Childrens reading rooms in Germany. In: *History Workshop Journal*, (1987)23, p. 174-182.
- 11 Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, An entangled history of ideas and ideals: feminism, social and educational reform in children's libraries in Belgium before the First World War. In: *Paedagogica Historica*, 45(2009)3, p. 291-308.
- 12 Céline Dangotte gaf haar onuitgeven memoires de titel *À l'étranger et conséquences gantoises*, waarmee ze te kennen gaf dat die buitenlandse ervaringen en andere die erop zouden volgen niet alleen gevolgen hadden op haar persoonlijk leven, maar ook resulteerden in de transfer van idealen en de realisatie van diverse initiatieven die ze vanuit haar geboortestad ondernam. Haar memoires worden bewaard in het fonds Maison Dangotte in het Archief van de Stad Brussel.
- 13 Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, 'Professeur de l'optimisme'. Het vergeten, sociale, feministische en artistieke engagement

van Céline Dangotte (1883-1975). In: *Historica*, 31(2008)1, p. 22.

- 14 Christophe VERBRUGGEN, Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement. In: *BTNG*, 38(2008)1-2, p. 98-103. Voor George Sarton, zie ook: Lewis PYENSON, *The passion of George Sarton. A modern marriage and its discipline*, Philadelphia: American Philosophical Society, 2006.
- 15 Florentine FRITZEN, *Gesünder Leben. Die Lebensreformbewegung Im 20. Jahrhundert*, Stuttgart: Steiner, 2006; Saskia VAN OENEN, *Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Lighthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek*, Amersfoort/Leuven: Acco, 1990, p. 18-40.
- 16 Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, 'Professeur de l'optimisme' [...], p. 23.
- 17 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.6.8, Victoire Ledewyn, Gentsche Vrouwenbond, Verslag der algemeene vergadering, 02/05/1908.
- 18 Koninklijke kunst en letterkundige kring. Cercle royal artistique et littéraire (1879-1989), p. 53.
- 19 CEDOM, Fonds Moskou, 114-1-546, Zitting van 12/02/1909, verslagboek La Liberté 1900-1910.
- 20 Omer BUYSE, *Méthodes américaines d'éducation générale et technique*, Parijs: Dunod, 1909, p. 175-189.
- 21 B. WOOLLS, Frances Jenkins Olcott (1872-1963). In: Marilyn L. MILLER (red.), *Pioneers and leaders in library services to youth: a biographical dictionary*, Westport: Libraries Unlimited, 2003.
- 22 Céline DANGOTTE, Les bibliothèques pour enfants à Gand. In: *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, (1909), p. 264. Voor een uitgebreide documentatie van de Gentse kinderbibliotheek, zie: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent (1891-1921): structuur en betekenis, repertorium*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1986, p. 218-242.
- 23 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.8.3, Frances Jenkins aan Céline Dangotte, 08/09/1909 en Omer Buyse aan Céline Dangotte, 05/02/1910.
- 24 D. SMIT, Opleidingschool voor kinderbibliothecarissen. In: *De Boekzaal*, (1912)6, p. 192-195.
- 25 *Vooruit*, 03/10/1909, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 239.

- 26 Céline DANGOTTE, Les bibliothèques pour enfants [...], p. 264 en Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques pour enfants, à Gand, rapport présenté au premier Congrès national des œuvres intellectuelles de langue française, Bruxelles 3-5 septembre 1910*, Huy, 1911, p. 1.
- 27 Voor een overzicht, zie: Frank SIMON, *De Belgische leerkracht en zijn beroepsvereniging 1857-1895. Een politiseringsproces*, RUG, doctoraal proefschrift, 1980, bijlage XIV, p. 13-16.
- 28 *Vooruit*, 24/02/1910, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 241-242.
- 29 Kathleen DEVOLDER, Gij die door 't volk gekozen zijt. De Gentse gemeenteraad en haar leden. In: *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (1994), p. 311.
- 30 Lutgarde GOVAERTS, *Marie-Elisabeth Belpaire en haar inzet voor het katholiek onderwijs tot 1914 (1853-1948)*, K.U.Leuven, licentiaatsverhandeling, 1993, p. 96-97.
- 31 Verslag over de werkzaamheden van den Gentschen Vrouwenbond, 1910-1911. In: *La Ligue*, 19(1911)4, p. 118-119. Verschillende leden van de Gentse Vrouwenbond bleven 'hunne beste krachten wijden' aan de kinderbibliotheek, ook al was er geen rechtstreekse band meer.
- 32 Jos DAELMAN, De volksbibliotheken van het Willemsfonds. In: Marcel BOTS, Harry VAN VELTHOVEN, Ada DEPREEZ, Jos DAELMAN (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1993, p. 240.
- 33 *Gazette van Gent*, 18/11/1911, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 235.
- 34 Zie hiervoor: Thijs CASPERS, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940*, Universiteit van Tilburg, doctoraal proefschrift, 1992, p. 113-133. Caspers plaatst Thiery op dezelfde hoogte als de Nederlanders Thijsse en Heimans. Zie ook: Jan DESMET, *De natuur als assepoester, leven en werken van Michel Thiery*, Brugge: Marc Van de Wiele, 1988, 96 p.
- 35 Lighthart was vegetariër en geheelonthouder geworden en stond 'in woord en daad' positief tegenover het feminisme en de Nederlandse sociaaldemocratie. Zie: Barbara DE JONG, LIGHARTH Gerard Jan. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland 7*, 1998, p. 130-134. Zie ook: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/ligthart.html>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 36 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 6.
- 37 *Gazette van Gent*, 17/11/1911.
- 38 De propaganda had wel een tol geëist, Céline Dangotte was nadien vier maanden ziek. Zie: Archives & Musée de la Littérature, ML, nr. 2056, Raymond Limbosch aan Vera Tordeur en François Bouny, 08/07/1910.
- 39 *Gazette van Gent*, 13/01/1910.
- 40 In 1910 werd in Brussel trouwens een Société de Coéducation opgericht. Een aantal actieve feministes zoals Marie Popelin en Marie Parent behoorden tot de initiatiefnemers. Zie: Denise DE WEERDT, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België, 1830-1960*, Gent: Masereelfonds, 1980, p. 44.
- 41 Jaarverslag Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken. In: *Gazette van Gent*, 17/11/1911. Een van de alternatieven kwam er op aangeven van Dangotte. Zij suggereerde een andere 'Amerikaanse' piste: de oprichting van leesclubs die wekelijks bijeenkwamen rond de keukentafel van een lid van de maatschappij. Zie ook: Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 8.
- 42 De financiering van dit tweede filiaal liep niet van een leien dakje. Een anonieme mecenas was bereid 5000 frank te schenken. Zie: Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*. Emile Coppieters, socialistisch parlementslid, filantroop en de oom van Dangotte was het alvast niet. 'Je regrette de n'avoir pas le temps de vous donner un coup de main dans votre belle œuvre de propagande – j'en profiterais pour embrasser ma bonne petite Céliné et pour l'encourager dans ma belle unité de sa vie de dévouement pour les humbles et les petits.' Zie: Archives & Musée de la Littérature, nr. 2020/26, Emile Coppieters aan Céline Dangotte, 07/03/1911.
- 43 Beknopt verslag der Jaarlijkse Algemene Vergadering van 30 oktober 1911. In: *Tweede Jaarverslag der Maatschappij voor Openbare kinderbibliotheken*, 1911, p. 11.
- 44 Omer BUYSE, *Méthodes américaines [...]*, p. 185.
- 45 Paul VAN OYE, Une bibliothèque publique pour enfants à Gand. In: *Minerva*, 1(1910)3, p. 144.
- 46 Varendonck was een van de eerste psychoanalytici in België. Hij raakte vooral bekend door zijn studie over dagdromen, *La psychologie des rêves éveillés* (1921). Freud zelf schreef het voorwoord. Zie: Rupert VAN DORPE, *Dr. Juliaan H.M. Varendonck 1879-1924: eerste belgische psychoanalyticus*, UGent, licentiaatsverhandeling, 1990.
- 47 Juliaan VARENDONCK, *Que lisent nos enfants?*, Gent, 1908.
- 48 Céline DANGOTTE, De Bibliotheken voor kinderen te Gent. In: *De Vrouw*, 18(1910), p. 141.
- 49 Kay E. VANDERGRIFT, Female advocacy and harmonious voices: a history of public library services and publishing for children in the United States. In: *Library Trends*, 44(1996)4, p. 692-693.
- 50 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Elvire De Sutter aan Céline Dangotte, 1911.
- 51 Ria CHRISTENS, Marc DEPAEPE, Mark D'HOKER, The educational function [...], p. 64; E. WILLEKENS, Het kinderboek in Vlaanderen 1830-1985. In: Harry BEKKERING (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam: Querido, 1989, p. 493; Hendrik VAN TICHELEN, *Een blik terug. Een vluchtig levensbeeld*, Antwerpen: De Voorzorg, 1961.
- 52 Maurits DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. Deel III. De periodieken 1896-1914*, Leuven: Kul, 1978, p. 1531-1537.
- 53 E. WILLEKENS, Het kinderboek in Vlaanderen [...], p. 493; Hendrik VAN TICHELEN, *Over boeken voor kinderen*, Antwerpen: Nederlandse Boekhandel, 1928, p. 200.
- 54 Rita GHESQUIERE, Cinderella and her sisters. In: *Poetics Today*, 13(1992)1, p. 85-95. Zie ook: Jacques DANE, Karen GHONEM-WOETS, Rita GHESQUIERE, Piet MOOREN, Jeroen J.H. DEKKER, For religion, education and literature. A comparative study of changes in the strategy and profile of traditionally religious publishing houses in Belgium and the Netherlands in the twentieth century. In: *Paedagogica Historica*, 42(2006)6, p. 707-726.
- 55 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? In: *De Gids*, 63(1899), p. 288-330; In 1934 publiceerde Ger Schmook, directeur van de Stedelijke Bibliotheken van Antwerpen en het toenmalige AMVC, een van de eerste omstandige theoretische en goed onderbouwde studies over kinderliteratuur. Schmook nam daarin een 'synchronische tafel' op. Hij laat hierin een eeuwenlang geschiedenis culmineren en eindigen in het essay van Nellie van Kol. Zie: Ger SCHMOOK, *Het oude en het nieuwe kinderboek*, Antwerpen: De Sikkel, 1935.
- 56 H.Q. RÖLING & Bob REINALDA, PORREIJ, Jacoba Maria Petronella. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/porreij.html>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 57 Manifest van de Openbare Kinderbibliotheken. In: *Gazette van Gent*, 17/10/1910; Lectoraat voor het kind. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)25.
- 58 Hendrik N. VAN KALKEN, *Een en ander uit de geschiedenis der Nederlandsche literatuur voor de jeugd*, Brussel: Vanderlinden, 1913, p. 50-51.
- 59 *Eerste jaarverslag der Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken*, Gent, s.d.; Christine A. JENKINS, Women of ALA Youth Services and Professional Jurisdiction. Of Nightingales, Newberies, Realism, and the Right Books, 1937-1945. In: *Library Trends*, 44(1996)4, p. 813-839.
- 60 Lea DASBERG & J. E. HILHORST-HAARS, *Het kinderboek als opvoeder. Twee eeuwen pedagogische normen en waarden in het historische kinderboek in Nederland*, Assen: Van Gorcum, 1981; Anne DE VRIES, *Wat heten goede kinderboeken [...]*; Saskia DE BODT, Jeroen KAPPELLE, Theo GIELEN, *Prentenboeken: ideologie en illustratie, 1890-1950*, Amsterdam: Ludion, 2003.
- 61 Zie hiervoor: Vera ASSELBERGS, De kunstzinnige opvoeding tussen 1870 en 1940. Tussen pedagogisering van de kunst en esthetisering van de opvoeding. In: Jeroen J.H. DEKKER, Mark D'HOKER, Bernard KRUTHOF, Maurits DE VROEDE (red.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw*, Leuven: Acco, 1987, p. 207-221.
- 62 Myriam EVERARD, LENSING, Wilhelmina Elisabeth. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland 8*, 2001, p. 151-158, zie ook: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/lensing.html>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 63 Beiden werden gepubliceerd door de Gentse socialisten. SILVIA, *Vrouw in de maatschappij*, Gent: Foucaert, 1888; August BEBEL, *De vrouw en het socialisme*, Gent: Foucaert, 1891, vertaald door Silvia; Fia DIETEREN & Ingrid PEETERMAN, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1894)*, Utrecht: Fischluc, 1984, p. 47.

- 64 Marc DEPAEPE, Kunst op school en thuis. Een educatief werk in België tijdens de jaren 1905-1914. In: Jeroen J.H. DEKKER, Mark D'HOKER, Bernard KRUITHOF, Maurits DE VROEDE (red.), *Pedagogisch werk [...]*, p. 225-234.
- 65 Ria CHRISTENS, Marc DEPAEPE, Mark D'HOKER, From Enlightened Tutelage to Means of Emancipation. The Educational Function of Catholic Children's and Youth Literature in Flanders in the 19th and 20th Centuries. In: Jan DE MAEYER, Hans-Heino EWERS, Rita GHESQUIERE, Michel MANSON, Pat PINSENT, Patricia QUAGHEBEUR (red.), *Religion, Children's Literature and Modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven: KADOC-K.U.Leuven, 2005, p. 51-75.
- 66 Kay E. VANDERGRIFT, Female Advocacy and Harmonious Voices [...], p. 685.
- 67 Herman TEIRLINCX, Kinderboeken. In: *Het boek*, (1906)1, p. 7-9.
- 68 J.W. GERHARD, De aesthetische opvoeding der jeugd. In: *Studies in Volkskracht*, (1905)4, p. 145-207.
- 69 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Vijf brieven van Nellie van Kol aan Céline Dangotte, 02-03/1909.
- 70 Ria CHRISTENS, Marc DEPAEPE, Mark D'HOKER, From Enlightened Tutelage [...], p. 51-75.
- 71 Schmook staaft in zijn internationaal comparatief historisch overzicht van kinderliteratuur die bevinding uitvoerig. Zie: Ger SCHMOOK, *Het oude en het nieuwe kinderboek [...]*, p. 56-57 en passim.
- 72 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 313.
- 73 Els DE VRIES, 'Hoe hooger onze idealen stijgen, des te hooger stijgen wij zelf'. *Pedagoge en redactrice Nellie van Kol (1851-1930) in de discussie rond kinderliteratuur in het fin de siècle. Theorie en praktijk*, Universiteit Utrecht, masterproef, 2007, p. 53.
- 74 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 318.
- 75 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 306-307.
- 76 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 8.
- 77 Vooruit, 24/02/1910 en *Gazette van Gent*, 18/11/1911, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 229.
- 78 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 8.
- 79 AMVC-Letterenhuis, Vereniging voor Openbare Kinderbibliotheken (VOK), V3724, Lucy Boulengier, *Verne, Jules, De Schipbreukelingen van de Chancellor*.
- 80 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Ram, Hilda, Token en Toon*.
- 81 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Spyri, Johanna, De kleine Heidi thuis*.
- 82 Verslag over de Werkzaamheden der Kinderbibliotheken Geitestraat en lange Krevelstraat. In: *Vierde jaarverslag der Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken. October 1912-December 1913*, Gent, s.d., p. 6.
- 83 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Mrs Humphrey Ward, Naar de Bergen*.
- 84 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Melati van Java, Orchidée*.
- 85 Lectoraat voor het kind. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)25.
- 86 Gisela WILKENDING, Mädchenlektüre und Mädchenliteratur. 'Bakvischliteratur' in Widerstreit von Aufklärungspädagogik, Kunsterziehungs- und Frauenbewegung. In: Dagmar GRENZ & Gisela WILKENDING (red.), *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Weinheim/München: Juventa Verlag, 1997, p. 173-195.
- 87 Rita GHESQUIÈRE & Jan VAN COILLIE, *Uit de schaduw. Een beknopte geschiedenis van West-Vlaamse en de Westfaalse jeugd- en kinderliteratuur*, Brugge: Provincie West-Vlaanderen, 1996, p. 117.
- 88 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Van Adlersfeld, E, Freule Kitty*.
- 89 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Andriessen, P.J., Eva*.
- 90 A. LAMMERS, NAEFF, Anthonetta (1878-1953). In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, zie: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/naeff>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 91 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Top Naeff, Het veulen en Top Naeff, School-idyllen*.
- 92 Citaat van J.W. Gerhard in: AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Van Berken, Tine, De dochters van de generaal*.
- 93 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 294.
- 94 Toin DUIJX & Joke LINDERS, *De Goede Kamer-raad. Honderd jaar kinderboeken*, Houten: Holkema & Warendorf, 1991, p. 38, zie ook: http://www.dbnl.org/tekst/duij009goed01_01/duij009goed01_01_0002.htm, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 95 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Elvire De Sutter, *Kok, Truida, Fransje Elswoudt*.
- 96 Rita GHESQUIÈRE & Jan VAN COILLIE, *Uit de schaduw [...]*, p. 85.
- 97 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Lighthart, Een zomervakantie bij de grenzen*.
- 98 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Nellie, Kleutervreugd/Allemaal geschiedenisjes van dieren*.
- 99 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Nesbit, E., Spoorwegkinderen*.
- 100 Edith NESBIT, *Spoorwegkinderen*, Gouda: G.B. Van Goor Zonen, 1909, vertaald door G.W. Elberts. Elberts maakte tientallen vertalingen van Angelsaksische kinderliteratuur en schreef ook voor *De Vrouw en Het Kind*.
- 101 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Callant, Alexis, Een begrafenis zonder rijtuigen, enz.*
- 102 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Céline DANGOTTE, *À l'étranger et conséquences gantoises*, onuitgegeven memoires.
- 103 De kostprijs van een jaarabonnement werd bewust heel laag gehouden (0,75 frank in België, 1,1 frank in Nederland, een nummer in de boeken- of krantenwinkel kostte 1 cent). Zie: Bericht van het bestuur. In: *Asselsch Blad*, 3(1911)17. Het streefdoel van het bestuur was tweeduizend abonnementen. Her en der werd het ook gratis verspreid. Het stadshospitaal kreeg bijvoorbeeld vijftig gratis exemplaren.
- 104 Frank SIMON, Bogaerts, Amatus. In: *Nationaal biografisch woordenboek vol. 9*, Brussel, p. 54.
- 105 Nelleke BAKKER, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, p. 69-71.
- 106 Zo verscheen er vanaf 1910 een vaste vredesrubriek, verzorgd door de Alliance belge des femmes pour la paix par l'éducation. Zie: Vredekronek. In: *Asselsch Blad*, 3(1910)1.
- 107 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, *Quelques préjugés éducatifs*, notities van Céline Dangotte-Limbosch bij lezing manuscript.
- 108 Delen uit Keys invloedrijke boek *De Eeuw van het Kind* werden gepubliceerd in het *Asselsch Blad*, zie bijvoorbeeld: Uit de eeuw van het kind. In: *Asselsch Blad*, 3(1911)14, 15, 18.
- 109 Over wetenschappelijk of professioneel moederschap en maternalistisch feminisme, zie: Nelleke BAKKER, De wetenschap der moeders. De vrouwenbeweging en het streven naar professionalisering van het ouderschap in Nederland aan het begin van de 20ste eeuw. In: J.J.H. DEKKER, Mark D'HOKER, Bernard KRUITHOF, Maurits DE VROEDE (red.), *Pedagogisch werk [...]*, p. 47-61; Gisela BOCK & Pat THANE, *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, Londen: Routledge, 1991; Ann TAYLOR ALLEN, Maternalism in German Feminist Movements. In: *Journal of Women's History*, 5(1993)2, p. 99-103; Ann TAYLOR ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970. The Maternal Dilemma*, New York/Houndmills: Palgrave MacMillan, 2005.
- 110 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Brieven van Gust Vandeweghe aan Céline Dangotte, 20/10/1911; 05/03/1912 en 12/03/1912; 04/06/1912; Voor Vandeweghe, zie: Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen. 'Le monde socialiste gantois' en de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog*, Universiteit Gent, doctoraal proefschrift, 1992, p. 537. Dit syndicaat wordt terloops aangehaald door Vanschoenbeek (p. 540) en slechts kort vermeld in: Ilse GESQUIÈRE & Lies VAN ROMPAEY, Het fenomeen dienstpersoneel, doorheen de tijd. In: Jan DE MAEYER en Lies VAN ROMPAEY (red.), *Upstairs, downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1750-1995*, Leuven: KADOC-K.U.Leuven, 1996, p. 61.
- 111 Aan de dienstmeisjes. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)15; Voor de dienstboden. Dienstbodenverenigingen in andere landen en bij ons. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)20.
- 112 Voor de dienstboden. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)18.
- 113 Céline DANGOTTE, *À l'étranger [...]*, p. 91.
- 114 Céline DANGOTTE, Noot van de vertaalster bij 'Marguërite de Witt-Schlumberger, Aan jonge werksters. Raadgevingen eener moeder'. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)13; Voor de dienstboden. Een ernstig woord aan de meesters. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)16; Aan de dienstboden. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)19. De Gentse socialistische vrouwenvereniging had in 1908-1909 al

- tevergeefs geprobeerd een vakvereniging voor dienstmeisjes op de richten, zie: Denise KEYMOLEN & Leen VAN MOLLE, *Feminisme, vrouwenbeweging en dienstbodenvraagstuk*. In: Jan DE MAEYER en Lies VAN ROMPAEY (red.), *Upstairs, downstairs [...]*, p. 167. Volgens de mémoires van Dangotte was ook het syndicaat van de Gentse Vrouwenbond geen succes, zie: Céline DANGOTTE, *À l'étranger [...]*, p. 91. Het laatste spoor van die vakvereniging vinden we in het *Asselsch Blad* van januari 1913, zie: MOEDER LIEN, Slot van den twist over de dienstbodenartikels. In: *Asselsch Blad*, 5(1913)1. Na een rondvraag onder de lezers besloot Dangotte dat het syndicaat voor dienstpersoneel slechts slaagkans had binnen de bredere socialistische beweging. Ondanks de positieve reacties van de lezers op de artikels voor de dienstmeisjes, richtte het *Asselsch Blad* zich niet meer op zulke specifieke problemen, maar eerder op algemene sociale en ethische opvoedingskwesties. Zie ook: MOEDER LIEN, Aan al onze lezers. Gewichtig! In: *Asselsch Blad*, 4(1912)22; De antwoorden onze lezers. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)23; Nog een brief over de dienstbodenartikels en over onze propaganda. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)26.
- 115** Aan jonge werksters. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)18.
- 116** Todd KONTJE, *Women, the Novel and the German Nation, 1771-1871. Domestic Fiction in the Fatherland*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 185.
- 117** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Bertha von Suttner aan Céline Dangotte, 21/12/1911.
- 118** Wenken voor de opvoeders over lectuur voor het kind. Boekbesprekingen door de Openbare kinderbibliotheken van Gent. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)26.
- 119** Gregory EISELEIN, *Modernity and Louisa May Alcott's Jo's Boys*. In: *Children's Literature*, 34(2006), p. 84.
- 120** AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Victoire Ledewyn, *Louise M. Alcott, De kostschool van meneer beer*.
- 121** Een boek uit honderdduizend. In: *Asselsch Blad*, 5(1913)3, 4.
- 122** Tehuis en staat. In: *Asselsch Blad*, 5(1913)15, 16, 17, 18.
- 123** Zie: AMVC-Letterenhuis, Fonds Hendrik Muyldermans, M 9648, <http://anet.ua.ac.be/cgi-bin/Acgi?Cgi:WABS.177284.3.3>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 124** MOEDER LIEN, Van een kindervriend. In: *Asselsch Blad*, 2(1910)23.
- 125** Briefwisseling. In: *Asselsch Blad*, 3(1911)15.
- 126** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.3.3, Brief van Frans Primo aan Céline Dangotte, 24/10/1911.
- 127** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.8.3, Brief van Victoire Ledewijn aan Céline Dangotte, 17/07/1913.
- 128** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.8.3, Brief van Victoire Ledewijn aan Céline Dangotte, 17/07/1913.
- 129** MOEDER LIEN, Waarom men het Asselsch Blad weigert. In: *Asselsch Blad*, 6(1914)5.
- 130** Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, Archief Nellie van Kol, Aimé Bogaerts aan Nellie van Kol, 23 mei 1900.
- 131** Aletta, Archief Nellie van Kol, Aimé Bogaerts aan Emilie Claeys, 02/06/1900.
- 132** Aletta, Archief Nellie van Kol, Aimé Bogaerts aan Emilie Claeys, 06/06/1900.
- 133** Aletta, Archief Nellie van Kol, Emilie Claeys aan Nellie van Kol, 18/06/1900.
- 134** Kunst en Kennis was het genootschap van oudstudenten van de Gentse Academie. Het genootschap organiseerde tentoonstellingen, uitstappen, lezingen en gaf ook een jaarboek en later een tijdschrift uit met als doel de receptie van de arts and crafts in Vlaanderen te bevorderen.
- 135** Norbert POULAIN, Meubilair. In: Raoul Maria DE PUYDT & Jos VANDENBREDEN, *Koekelberg. Art deco monument/Monument art deco*, Tiel: Lannoo, 2005, p. 120-128; Marc DUBOIS, *Albert Van huffel 1877-1935*, Gent: Snoeck-Ducaju, 1983.
- 136** In haar memoires schreef ze dat ze die 'illusie' vlak na het overlijden van haar moeder in 1912 had opgegeven. Uit haar dagboeken blijkt echter dat de werkelijke ommekeer in de verhouding met haar medewerkers zich tijdens de Eerste Wereldoorlog voordeed.
- 137** Een laatste poging om zijn ideeën over morele opvoeding in de praktijk om te zetten als leerkracht werd maar weinig geapprecieerd door Nicolas Smelten, de latere voorzitter van de Ligue de l'Enseignement. Zie: Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Nicolas Smelten aan Raymond Limbosch, 1919.
- 138** In 1917 werd Dangotte samen met haar man aangehouden op verdenking van hulp aan geallieerde strijdkrachten. Zij kwam diezelfde dag nog vrij, Limbosch na enkele maanden. Raymond Limbosch kwam die maanden al schrijvend en tekenend door. Het dagboek dat hij daar bijhield, werd later herwerkt in *La Conquête Spirituelle*, een boekje opgevat als lessencyclus. De notities bevinden zich in het archief van het Maison Dangotte in het Archief van de Stad Brussel.
- 139** Voor Hébert, zie: Albert HOUTIN, *Un prêtre symboliste: Marcel Hébert, 1851-1916*, Parijs: Rieder & Cie, 1925, p. 346.
- 140** Voor Delvolvé, zie: Jean-François MARCHAT, La monographie, enjeu épistémologique de la science de l'éducation au tournant du XIXème et du XXème siècles. In: *Les études sociales*, (2001)133, p. 5-25. Delvolvé is vooral bekend door een polemiek die hij had met Emile Durkheim over 'le fondement religieux ou laïque à donner à la morale'. Zie: Émile DURKHEIM, Débat sur le fondement religieux ou laïque à donner à la morale. In: *Bulletin de la Société française de philosophie*, (1909)9, p. 219-231, http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_2/textes_2_11/fondement_morale.html, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 141** 'Pendant deux hivers de suite, un public de bourgeois et de pédagogues, de matérialistes et de théosophes, de catholiques, de libre penseurs et de marxistes [...] discutent.' Uit: B. WEIL, Le poète et la morale. In: *Le Thyrsé, numéro spécial consacré à Raymond Limbosch*, (1929)1-2, p. 45. In het gelijknamige tijdschrift *Coenobium Rivista internazionale di liberi studi*, dat het genootschap tussen 1906 en 1919 uitgaf, werden bijdragen gepubliceerd over psychoanalyse, alle wereldgodsdiensten, spiritualisme, theosofie ... Ook in dit tijdschrift had Hébert een centrale rol.
- 142** Sylvain DE COSTER, *Paul Decoster: l'homme, le philosophe, l'écrivain*, Brussel: Office de Publicité, 1944. Sylvain Decoster, professor pedagogische wetenschappen aan de ULB na de Tweede Wereldoorlog, was naar eigen zeggen intellectueel schatplichtig aan zowel Paul Decoster als Limbosch.
- 143** Het initiatief hiervoor ging uit van de Union Patriotique des Femmes Belges, bij het uitbreken van de oorlog opgericht door vrijzinnige en katholieke feministes, met als doel werk en steun te verschaffen aan (behoefte) vrouwen. Een van de liefdadigheidsactiviteiten van de Union Patriotique was een tentoonstelling van speelgoed.
- 144** Walter Sauer was een laatsymbolistisch schilder en tekenaar. In zijn oeuvre neemt de vrouw in al haar hoedanigheden een centrale rol. Sauer maakte in 1923 een portret van Dangotte en illustreerde ook *Symphonie Macabre*, een dichtbundel van Raymond Limbosch uitgegeven door L'Art Décoratif Céline Dangotte. Zie: Michel MASSANT, Sauer, Walther ou Walter. In: *Nouvelle Biographie Nationale. Volume 8*, Brussel: Académie royale de Belgique, 2005, p. 332-333; Pierre LOZE & Dominique VAUTIER, *Art deco Belgique 1920-1940*, Elsene: IPS, 1988, p. 88.
- 145** Anne VAN LOO, Sneyers, Léon. In: *Grove Art Online. Oxford Art Online*, <http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T079403>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 146** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Dagboek, 19/05/1918.
- 147** Voor een bespreking van deze tekeningen, zie: Anne ADRIAENS-PANNIER, *Spilliaert. Bezielde blik*, Brussel: Ludion, 2006, p. 152-153.
- 148** Voor deze zussen, zie: Eiliane GUBIN, Hovine Jeanne et Anne-Marie Ferrières. In: Éliane GUBIN, Catherine JACQUES, Valérie PIETTE, Jean PUISSANT (red.), *Dictionnaire des femmes belges*, Brussel: Éditions Racine, 2006, p. 319-320.
- 149** Jacqueline AUBENAS, Suzanne VAN ROKEGHEM, Jeanne VERCHEVAL-VERVOORT, *Des femmes dans l'histoire de Belgique depuis 1830*, Luik: Éditions Luc Pire, 2006, p. 119.
- 150** Patricia VANSUMMEREN, Harry DE KOK, Jan SMET, *Mannekenbladen*. Van mannekenblad tot strip. In: *Kunstpedia*, <http://www.kunstpedia.com/articles/mannekenbladen---van-mannekenblad-tot-strip.html?page=4#ixzz1CnKvG200>, 30/05/2008.
- 151** Frans HEYMANS, *Nu van hooger hand ... Vijfzeventig jaar Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief en Documentatiewezen*, Antwerpen: VVBAD, 1996, p. 34-35 (over het Gentse initiatief) en p. 94-95.